

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

KPE
1042

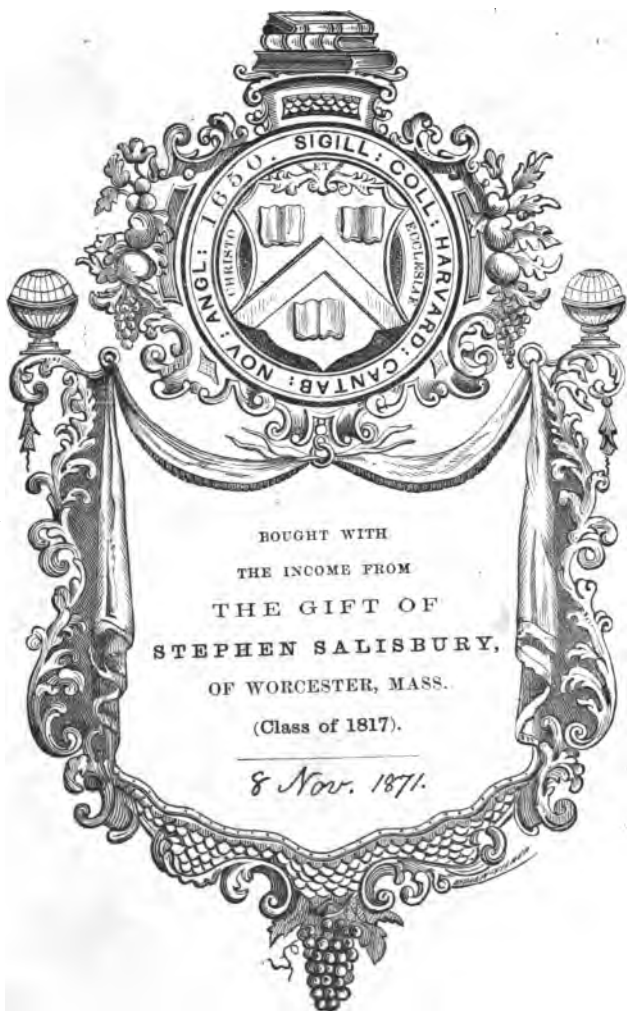
NEDL TRANSFER

HN 376N F

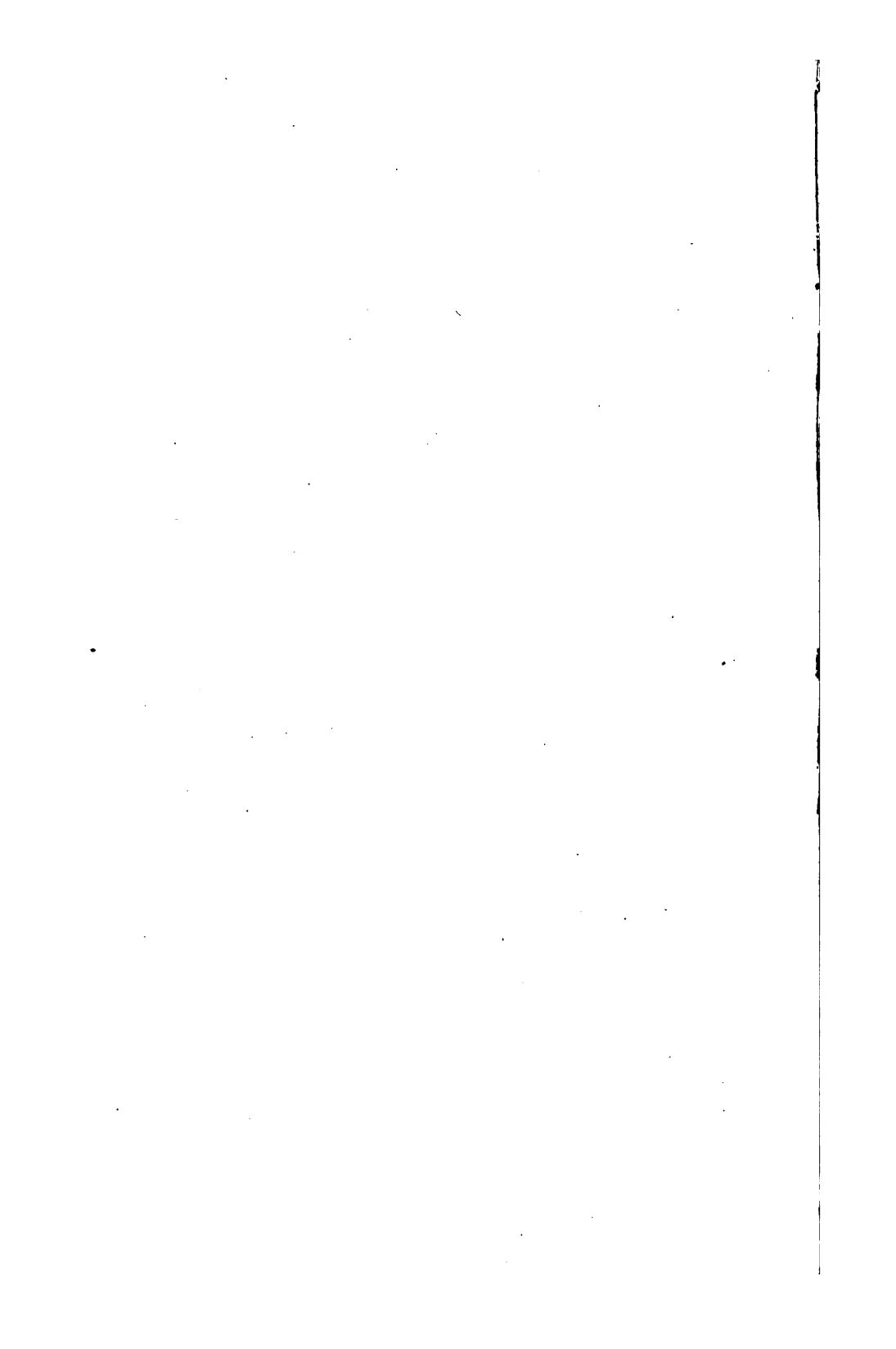
~~5/12/55~~

KPF 1042

135

6

^{Caius}
C. ^{us}SALLUSTI ^{us}CRISPI
CATILINA IUGURTHA
HISTORIARUM
RELIQUIAE POTIORES.

ACCEDUNT EPISTULAE
AD CAESAREM DE RE PUBLICA.

HENRICUS IORDANUS
RECOGNOVIT.

^cBEROLINI
APUD WEIDMANNOS
MDCCCLXVI.

~~L 15.255~~

KPE 1042

1871, Nov. 8.
Salisbury Fund.

PRAEFATIO.

Sallustium edendi consilium maturavit adlatus ad me nuper Parisiis codex omnium quotquot innotuerunt optimus, qui inter Sorbonicos bibliothecae imperialis est n. 500. cuius libri scripturas cum in commentariis Dietschianis noviciorum exemplarium sordibus obrutas viderem, si ab ingruente materie liberarem, Sallusti recensionis fundamenta sperabam fore ut solidiora iacerentur. quae spes opinione laetiozem eventum habuit. nam non solum omissas ut fit lectiones multas deprehendi, verum etiam haud paucas, quarum in ipso codice nec vola nec vestigium esset, quasi in eo extarent traditas. quod ne ei viro vitio vertam, qui contulit codicem, sed editori, movet huius incuria qua Monacensis codicis discrepantiam a se excriptam quaque Vaticanum ab Henrico Brunnio enotatam corrumpit. quare de hisce codicibus quaecumque adnotavi meamet fide niti moneo. perraro accidit ut de scriptura nunc quoque dubitaverim, eamque dubitationem solita nota indicavi. ceterum quoniam Hermaei volumine primo p. 229 ss. pluribus de crisi Sallustiana disputavi, hoc loco quibus ego et subsidiis et rationibus rem egerim paucis absolvam.

Catilinarii igitur et Iugurthini belli codicum genera maxime duo esse adparet, alterum eorum qui Iugurthini parte quadam (c. 103, 2—112, 3) truncati sunt, alterum eorum qui integri; et illi quidem saeculo decimo scripti sunt plerique omnes, nisi quod Parisinus noster propter *a* apertae et *a* clausae promiscuum usum potius nono tribui debere videtur, horum antiquissimus scriptus est saeculo undecimo codex Monacensis lat. 14477. deinde inter recentiores libros pauci quidam eique saeculo XIII iuniores (ter-

tiam familiam hanc fecit Rothius) servarunt Sallusti sententias in ceteris omnibus omissas tres (v. p. 6, 1. 52, 25. 66, 6), de quibus cum multi etiam nunc dubitent sintne illius, ego Rothianis rationibus prorsus accedo. videntur autem e marginibus libri aliquius paullatim in suam sedem rediisse. sed horum generum propagines alii aliter informaverunt, Rothius Dietschius Wölfflinus: ego sic existimo. quoniam eis locis, quibus verba quaedam excidisse apparet, primum alterumque genus ita consentiunt ut in illo plerumque hiet oratio, in hoc ex arbitrio sarcita sit, deinde quoniam graviter corrupta aequae exhibent antiqui et recentiores libri, archetypum generis alterius ex ipso primi generis archetypo aut ex quodam eius exemplo parum emendate scripto prodiisse, sed accessisse ex alio quodam codice partem in mancis exemplaribus omissam. cuius rei nescio an vestigium maneat in verbis Iugurthini c. 103, 2 in primi generis codicibus hoc modo prave scriptis, *tum rursus Bocchus feliciter seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum* hisque continuantur illa c. 112, 3 *pacem vellet* reliqua. secundi generis codices, in quibus extant illa quae in primo exciderunt, non nulli interque eos Monacensis idem illud *feliciter* tenent quod intellegi nequit, at alii invexere perverso conamine *flectitur*, quod Dietschii adsensum tulit, aliaque etiam ineptiora. mihi *feliciter* in verborum ordinem e margine inrepsisse videtur ibique scriptum esse ab eo librario qui, cum post *necessariorum* codex sive truncatus sive hiatu scripturae lacer esset, feliciter finire Iugurtham indicaret. quodsi recte statui, patet alterius generis archetypum pendere a genere primo. qua de re vix dubitaverit qui eam Iugurthae partem quae praecedit verba illa c. 112 et in primis talia qualia sunt p. 81, 16. 93, 22. 98, 23 perlustraverit. sed is liber, e quo post saeculum decimum accessit Iugurthini pars quae est sub finem, pessimae notae fuisse videtur, quippe tanta est etiam antiquissimorum apographorum discrepantia, tanta mendorum vis, ut illum codicem et neglegenter scriptum et glossis inquinatum fuisse conicias. duces igitur in hac parte operis selegi antiquissimos Monacensem codicem 14477, quem ubi in ceteris partibus ad-

hibui vocavi 'optimum' interpolatorum, et Vaticanum n. 3325 scriptum s. XI, qui olim fuit monasterii S. Petri in monte Blandinio. et in hoc quidem libro, ut in aliis quibusdam primae familiae, omissa pars illa Iugurthae in fine adiecta est manu prima. discrepantiam scripturae universam excriptam debeo voluntati Augusti Wilmannsii. sed a communi duarum familiarum archetypo toto caelo distare visus est codex ille, e quo saeculo decimo nonove Vaticana orationum et epistularum sylloga transcripta est. quae licet communis fere hominum doctorum opinio sit, me prorsus aliter iudicare confiteor. confecta est enim sylloga illa ab homine grammatico vigente etiamtum imperio Romano, qui homo quamquam libro sat bono usus est, idem tamen manu audaci non solum verborum ordinem immutavit, id quod etiam Linkerus perspexit, verum etiam ad elegantiae purique sermonis qualem sibi informavit normam multa correxit, immo corruptit. quare hoc Vaticano codice ita usus sum, ut quae cum Parisino communia habeat ea quam maxime genuina ducerem, quae solus contra ceterorum consensum praebeat ea aut abicerem aut dubitanter probarem. quae cum ita sint, donec accuratius primi generis libri explorati fuerint, idoneum visum est integrae Parisini libri discrepantiae (integram dico praeter orthographiam, vocabula per compendia scripta similiaque) delectum adponere ex scripturis ceterorum eiusdem familiae factum, paucissima vero ex libris interpolatis. denique Vaticani codicis lectiones item integras dedi. praeterea veterum testimonia ea quae notabilia videbantur commentariis inserui. e quibus cum Frontoniana ambitu et auctoritate ceteris praestent, virum doctissimum I. N. du Rieu de scriptura membranarum palimpsestarum consului. rescripsit liberalissime paucissima nunc in eis paginis in quibus Sallusti verba extant legi posse: binis tamen locis nomen eius adscribendum erat, ceteris Angeli Maii fide standum, cuius Romano exemplo anno 1823 edito usus sum.

Praeter Catilinam et Iugurtham edidi Historiarum reliquias potiores. ac primum quidem orationes et epistulas solo codice Vaticano ad nos propagatas esse eiusque apographa esse exempla saeculo XV scripta certissimo argu-

mento demonstravi musei Rhenani vol. XVIII, cf. huius editionis p. 142, 37. praeterea emendationum quarundam primos auctores inveni conlatis editionibus Romana a. 1490 a Pomponio Laeto Venetis aa. 1509 et 1521 ab Aldo illa hac a Francisco Asulano curatis. eisdem libris usus sum in recensendis incerti auctoris (neque enim duo videntur esse) epistulis ad Caesarem, ratione tamen diversa. nam quo certius de huius rhetoris scribendi genere iudicari posset, visum est ne orthographiam quidem nisi monito lectore immutare.

Historiarum libro secundo qui Berolinensis membranae verba vindicaret primus extitit C. L. Rothius musei Rhenani volumine VIII: quippe C. Cottae orationis principium in quartae columnae reliquiis latere egregio acumine adsecutus est. sed quoniam pro eis quae requirebantur *disseruit* et *fulere quae* tabula Pertzii exhiberet *ieruit* et *aeq*, leviculo sane discrimine, editorem epistula adiit quaesivitque de litterulis illis num iterum inspecta membrana aliter statui posset. respondit ille, olim clarissime comparuisse ea quae extant in tabula, nunc prorsus evanuisse. at mihi in ipsa membrana statim pro *i* littera ante *eruit* apparuit *s* dimidiata, eandemque litteram agnoverunt aliquot homines docti qui quae lis esset ignorarent et Philippus Iaffé vir harum rerum peritissimus. deinde pro litteris *aeq* dispexi ea ipsa quae Rothius voluit *ereq* nisi quod *r* litterae dimidiatae forma prope ad *a* formam accedit. et haec quidem certa esse adfirmo. quare nemo iam opinor Rothiano invento fidem detrahet Liviumque pro Sallustio revocabit. sed praeter haec duo tabulae vitia cetera quae legere potui tam accurate expressa inveni, ut 'codicem' testem fecerim etiam ibi ubi nihil dispexi: siquid dispexi, adscripsi me vidisse.

Reliquae sunt tertii libri Vaticanae membranae post Niebuhrium et Maium ni fallor a nemine relectae. quas cum Romae frustra quaererem, oblatae sunt schedae Caietani Marini codice Vat. 9113 coniunctae, in quibus inde a fol. 311 inveniuntur et imagines membranarum delineatae et scriptura transcripta. inscripsit his curis suis verba haece 'scheda de fragmenti Sallustiani che copiai moltissimi anni sono da un codice

non so bene se della Regina o della Vaticana.² est autem codex Reginensis n. 1283. quem nacti amici mei Eduardus Lübbertus Ulricus Köhlerus Augustus Wilmannsius mea causa membranarum scripturam cum exemplo Maiano religiose comparaverunt. quo facto quamquam de singulis fere apicibus litterarum abunde constat, tamen Marinianas lectiones tantum non omnes adscribere visum est: nam pauca quaedam videntur et huic et Niebuhrio clarius olim apparuisse quam nunc apparent. noverat autem schedas illas Marinianas Garatonius, qua de re cf. Kreysigius *Commentationis de Sallusti fragmentis* p. 7.

Habes igitur, lector, has Sallustianorum librorum reliquias omnes recognitas ad fidem antiquorum librorum. quibus ita usus sum, ut aliorum meisve coniecturis parcissime indulserim. nam opinionationes extruere, prius quam fundamentum opere solido munaiveris, lubricum est nec volui aliud quam id efficere ut, quibus crisin Sallusti tractare propositum est, ex turbidis altisque exemplarium male lectorum aut prorsus inutilium quasi fluctibus emergere possint. nec tamen stolide puto me codicum scripturas retinuisse, immo libenter recepi certas emendationes certisve proximas, veluti de quibus ipsi auctores propediem disputabunt Mommsenianam p. 65, 13 et Hübnerianam p. 118, 25.

Denique gratias agere meum puto eis viris, quorum egregia liberalitate licuit codicibus manu scriptis Berolini uti, neque vero minores amicis meis, a quibus facillime impetravi ut libros aut a me conlatos iterum inspicerent aut a me non visos pervestigarent.

Scripsi Berolini m. Iunio MDCCCLXVI.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

p. 6, 1 *adn.*: *facta erat vel est* x || 22, 6 *ciuitatium est in P* || 28, 17 *adn.* *seuerior etiam V* || 30, 10 *l.* *Catilina* || 36, 11 *uobis ex nobis P* || 52, 24 *l.* *Romani* || 57, 12 *l.* *uestri et 14 Gracchi* || 64, 27 *adn.* *terreri (non terrae) est in marg. P et in C deterioribus* || 68, 14 *adn.* *r (non e) eras.* || 79, 8 *l.* *postero* || 84, 17 *l.* *excitauit* || 93, 22 *adnot. l. 'excidit participium'* || 94, 12. *l.* *auorsum ib. 21 adn. proeliantibus P 25 adnotatio delenda* || 99, 21 *adn. dum in reliqua P* || 111, 2 *l.* *clari* || 113, 19 *l.* *auidius* || 121, 6 *adn. l. absolui* || 137, 5 *hercule a M. Catone Mommsenus || versiculorum numeros paucis locis prauos lector corriget: veluti p. 13, ubi 13 pro 8, p. 113, ubi 8 pro 11.*

C. SALLUSTI CRISPI
CATILINA ET IUGURTHA.

P est codex Parisinus Sorb. 500 s. x.

p eiusdem codicis manus altera.

C sunt ceteri primae familiae codices vel omnes vel aliquot.

z sunt codices interpolati vel omnes vel aliquot. e quibus

m Monacensem lat. 14477 s. xi ad Iugurthae capitula 103-106

v Vaticanum 3325 s. xii ad Iugurthae capitula 103-112 recensenda adhibui.

V est codex Vaticanus 3864 s. x continens orationes et epistulas.

* litteram erasam, | versiculi vel paginae finem significat.

C. SALLUSTI CRISPI
DE CONIURATIONE CATILINAE

LIBER.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animali- 1
bus, summa ope niti decet ne vitam silentio transeant veluti pe- 2
cora, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit. sed no- 2
stra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, cor-
poris servitio magis utimur; alterum nobis cum dis, alterum 3
cum beluis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni quam 3
virium opibus gloriam quaerere et, quoniam vita ipsa qua frui-
mur brevis est, memoriam nostri quam maxime longam effi-
cere. nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, 4
10 virtus clara aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine cor- 5
poris an virtute animi res militaris magis procederet. nam et 6
prius quam incipias consulto et ubi consulueris mature facto
opus est. ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio 7
15 eget. igitur initio reges — nam in terris nomen imperi id primum 2
fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita
hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant.
postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et 2
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidinem
20 dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maximo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum,
in bello plurimum ingenium posse. quodsi regum atque impe- 3

1 C. SALLUSTII CRISPI BELLVM CATVLINARIV INCIPIT OMNIS
HOMI NES (HOMI in rasura) P || 2 transeat (*super t finalem nescio quid
erazum*) P || 6 esse videtur PC, videtur esse C, esse om. z

- ratorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilis
 atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
 4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneret. nam imperium
 5 facile eis artibus retinetur, quibus initio partum est. verum ubi
 pro labore desidia, pro continentia et aequitate libido atque su- 5
 6 perbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. ita im-
 perium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur.
 7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia parent.
 8 sed multi mortales dediti ventri atque somno indocti incultique
 vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus profecto contra na- 10
 turam corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mor-
 9 temque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim-
 vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo
 negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quae-
 rit. sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit. 15
 3 pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere
 haud absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri licet. et qui
 2 fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. ac mihi
 quidem, tametsi haud quaquam par gloria sequitur scrip-
 torem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res 20
 gestas scribere; primum quod facta dictis exaequanda sunt, de-
 hinc quia plerique quae delicta reprehenderis, malivolentia et
 invidia dicta putant; ubi de magna virtute atque gloria bonorum
 memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo ac-
 cipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit. 25
 3 Sed ego adolescentulus initio sicuti plerique studio ad rem
 publicam latus sum, ibique mihi multa adversa fuere. nam pro
 pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vi-
 4 gebant. quae tametsi animus aspernabatur insolens malarum
 artium, tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta 30
 5 tenebatur: ac me cum ab reliquorum malis moribus dissentirem,
 nihilo minus honoris cupido eadem qua ceteros fama atque invi-
 4 dia vexabat. igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
 requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam
 decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium 35

1 aequabilis *p*, aequalis *P* || 2 aliud *om. P*, *s. s. p* || 4 quibus partum est (*om. initio*) *super* retinetur *P* || 8 homines *C*, omnes *PC* || 9 ventri *p*, uentre *P* || incultique *PC*, atque inculti *C* || 10 transiere *C*, *Prisc. vol. II p. 433. Non. p. 419, transegere PC, Don. in Ter. Phorm. 4, 2, 15 Servius in Verg. G. I, 3* || 12 enimvero *ex* enimvero *P* || 19 sequitur *PC*, sequatur *C* || 20 auctorem *PC*, *Charis. p. 215. Gell. 4, 15: actorem C* || 31 ab *p* a *P* || reliquorum *ex* reliquis *P*, reliquorum *C*, *Claudius Sacerdos p. 23* reliquis *C (?)* || 32 eadem qua *C*, eadem quae *PC*: eademque quae *Gerlachius*

conterere, neque vero agrum colundo aut venando servilibus officiis intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat. igitur de Catilinae coniuratione quam verissime potero paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis sed ingenio malo pravoque. huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. corpus patiens inediae, alboris, vigiliae supra quam cuiquam credibile est. animus audax subdolos varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. hunc post dominationem L. Sullae libido maxuma invaserat rei publicae capiundae, neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memoravi. incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim immutata ex pulcherrima atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. hi postquam in una moenia convenire, dispari genere dissimili lingua, alii alio more viventes, in-

4 carptim] strictim *Nonius* p. 512 || 5 eo magis *om. P, add. p* || 6 catilinae et catilinae scripturae in *P promiscuae* || 12 pravoque *om. P, add. p* || 15 subdolos varius his scripta in *P, semel del. p* || 16 cuius rei libet *PC, Nonius* p. 439, cuius libet rei *C* || 17 eloquentiae *PC, Prisc. vol. II p. 85, loquentiae z, Probus apud Gell. I, 15, 18* || 21 pararet *p, pararat P* || 29 ut *PC, et ut C* || atque optuma *z, Augustin. de civ. d. 2, 18, om. PC* || 30 ac flagitiosissima in margine *p (nimirum ac fla et sima supersunt, cetera abscisso margine perierunt), om. P* || 35 dissili *P* || alii *C, alius PC*

- credibile memoratu est quam facile coaluerint: ita brevi multitudo
 3 dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. sed postquam
 res eorum civibus moribus agris aucta, satis prospera satisque
 pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia
 4 ex opulentia orta est. igitur reges populique finitimi bello temp-
 tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi a
 5 periculis aberant. at Romani domi militiaeque intenti festinare,
 parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem pa-
 triam parentisque armis tegere. post ubi pericula virtute prop-
 6 pulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis
 10 quam accipiendis beneficiis amicitias parabant. imperium legitu-
 mum, nomen imperi regium habebant. delecti, quibus corpus
 annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publicae
 consultabant: ei vel aetate vel curae similitudine patres appella-
 7 bantur. post ubi regium imperium, quod initio conservandae
 15 libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in superbiam do-
 minationemque se convortit, inmutato more annua imperia bi-
 nosque imperatores sibi fecere: eo modo minime posse putabant
 per licentiam inolescere animum humanum.
- 7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere ma- 20
 2 gisque ingenium in promptu habere. nam regibus boni quam
 mali suspectiores sunt, semperque eis aliena virtus formidulosa est.
 3 sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum
 4 brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum iu-
 ventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu 25
 militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
 5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. igitur tali-
 bus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus
 erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia domuerat.
 6 sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat: se quisque ho- 30
 stem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus face-
 ret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque

1 ita brevi multitudo diuersa atque uaga concordia ciuitas facta erat
 z, om. PC; *Augustinus epist.* 138, 9: apud eos (*gentiles*) ita legitur breui
 multitudo dispersa atque uaga concordia ciuitas facta erat || 3 ciui-
 bus PC, legibus z, *Augustin. de c. d.* 3, 10 || 5 temptare p, tem+re P || 11
 amicitias om. P || 15 causa post libertatis add. C deteriores || 17 se om. z
 || 24 inuentus simulachelli P || 25 per laborem usu militiam pC, *Vegetii de*
r. m. 1, 4 cod. *Monac.* 6368 et (*nisi quod usum*) *Gudianus* 84, per labo-
 rem usu militiae P et (*nisi quod usum*) *Vegetii Palat.* 909, per laboris
 usum militiam z *Vegetii Pal.* 1572 || 26 discebat PC, discebant codd.
Vegetii || 27 habebunt P || 28 labor PC, labos 'paene ubique' *Sallustium*
posuisse dicit Servius in Aen. 1, 253 || 30 se PC, sic se C

nobilitatem putabant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. memorare possem 7 quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni 5 ea res longius nos ab incepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas 8 ex lubricine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Athenien- 2 sium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen quam fama feruntur. 10 sed quia provenire ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum 3 orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum 4 qui fecere virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. at populo Romano numquam ea co- 5 pia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat: 15 ingenium nemo sine corpore exercebat; optimus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat. igitur domi militiaeque boni mores colebantur, 9 concordia maxuma, minuma avaritia erat, ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. iurgia discordias 2 simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax eve- 3 nerat aequitate seque remque publicam curabant. quarum rerum 4 ego maxuma documenta haec habeo. quod in bello saepius vindictatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant 25 quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod 5 beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignorare quam persequi malebant.

30 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni 10 bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui 2 labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, eis 35 otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque fuere. igitur pri- 3

3 hostium *p*, hostias *P* || 12 qui ea fecere *PC* (*sed in P* ea extremo versiculo manu prima adiectum videtur): ea *om.* *z*, Hieron. vitae Hilari-
on. 1 || eam *ex C* unus, Hieron. l. c. cf. Vopiscus Prob. 1, ea *PC* || 21
amicis *z* || 26 proelio *PC*, bello *C* || 28 magis quam *C*, magis *om.* *PC* ||
32 dimiti *P* || ingentes *om.* *P* et unus *ex C* || 35 diuitiae *PC*, diuitiaeque *C*
|| optanda alias *P*, optandae aliis *C*

- mo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies om-
 4 nium malorum fuere. namque avaritia fidem probitatem ceteras-
 que artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
 5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortalis
 falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore aliud in lingua 5
 promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re sed ex com-
 modo aestumare magisque voltum quam ingenium bonum habe-
 6 re. haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post ubi
 contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex
 iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum. 10
- 11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum
 2 exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. nam glo-
 riam honorem imperium bonus et ignavos aequae sibi exoptant;
 sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque
 3 fallaciis contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam nemo 15
 sapiens concupivit; ea quasi venenis malis inbuta corpus ani-
 mumque virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque
 4 copia neque inopia minuitur. sed postquam L. Sulla armis re-
 cepta re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes,
 trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum neque 20
 modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora
 5 facere. huc adcedebat quod L. Sulla exercitum, quem in Asia
 ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxu-
 riose nimisque liberaliter habuerat. loca amoena, voluptaria fa-
 6 cile in otio ferocis militum animos molliwerant. ibi primum in- 25
 suevit exercitus populi Romani amare potare, signa tabulas
 pictas vasa caelata mirari, ea privatim et publice rapere, delubra
 7 spoliare, sacra profanaque omnia polluere. igitur ei milites, post-
 quam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe
 secundae res sapientium animos fatigant, ne illi corruptis mori- 30
 bus victoriae temperarent.
- 12 Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria impe-
 rium potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro
 2 haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. igitur ex divitiis
 iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere, 35
 consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem pudici-
 tiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati
 3 habere. operae pretium est, cum domos atque villas cognoveris

1 materies ex materias P || 4 neglegere P || 12 propius (sic p, pro-
 prius P) uirtutem PC, Prisc. vol. II p. 292 Arus. p. 254, propius uirtuti C
 || 22 asia PC, asiam C || 30 ne PC, Prisc. vol. II p. 100, nedum pauci
 ex C, Prisc. vol. II p. 503 || 38 cognoueris] uideas Prisc. vol. II p. 370

- in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. verum illi delu- 4
bra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra igna- 5
5 vissumi homines per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant; proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti. nam quid ea memorem, quae 18
nisi eis qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos montis, maria constrata esse. quibus mihi videntur 2
10 ludibrio fuisse divitiae, quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. sed lubido stupri ganeae ceteri- 3
que cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique omnia exquirere, dormire prius quam somni cupido esset, non
15 famem aut sitim neque frigus neque lassitudinem opperiri sed ea omnia luxu antecapere. haec iuventutem, ubi familiares opes 4
defecerant, ad facinora incendebat. animus inbutus malis arti- 5
bus haud facile lubricinibus carebat; eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.
- 20 In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu 14
facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se tamquam stipatorum catervas habebat. nam quicumque impudi- 2
cus adulter ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
25 redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacrilegi convicti 3
iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi familiaresque erant. quodsi quis etiam a culpa vacuus 4
30 in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. sed maxume adolescentium familiaritates adpetebat; eorum animi molles et fluxi dolis haud 5

1 exaedificatas *PC*, *Prisc. l. c.*, aedificatas *C* || 6 victores hostibus reliquerant *z* || 6 perinde *p* in *marginē*, *z* || 9 constrata *PC*, constructa *C*, contracta *z* || 12 viros *PC* || 19 quaestui *P* || 20 intanta (*ex intam te P*) tamque *PC*, *Augustin. c. d. 3, 2*, in tanta itaque (*vel igitur*) tamque *C* deteriores || 22 impudicus adulter ganeo manu ventre pene *C* (*nisi quod in non nullis alea inlatum ante manu vel post manu et ganeo expulsum est*), impudicus adulter manu ventre *P*, sed ganeo in *marginē*. et pene inter versus *add. p*; manu ventre pene *b. p.* laceraverat *Augustin. d. dial. p. 13 ed. Creel. Fronto p. 246*, manu pene bona patriae laceraverunt *gramm. Vindob. p. 106* || 32 molles et fluxi *scripsi*, molles et fluxi *P*, molles aetate et (*vel et aetate*) fluxi *C* (*in quibus aetate ex vers. sequenti petitum videtur*)

- 6 difficulter capiebantur. nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere aliis canes atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere. dum illos
- 7 obnoxios fidosque sibi faceret. scio fuisse non nullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuicumque id compertum foret, haec fama valebat.
- 15 Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi
- 2 contra ius fasque. postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil unquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse.
- 3 quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinus maturandi. namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia
- 5 mentem excitam vastabat. igitur colos. ei exsanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque vecordia inerat. sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat,
- 16 multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem fortunas pericula vilia habere, post ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia
- 3 imperabat. si causa peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare; scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius
- 25 malus atque crudelis erat. eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat et quod plerique Sullani milites largius suo usu rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.
- 17 Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Figulo consulibus primo singulos appellare, hortari alios alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam, magna praemia coniura-

8 strpra P || 12 adulta PC, adultum C || 14 fuis+se (e *eras.*) P || facinus maturandi p, facinus matura+da P (s *eras.* ?), facinoris maturandi C || 16 quietibus p, +stibus P || 17 colos exsanguis *Probus cath. p. 15 et 23*, colo | rei exanguis P, color | ei exsanguis p, color (*vel colos*) ei e. *vel color eius e.* C || 20 edocebat pC, edocuit P || 29 civile p, civi P || 31 ipsi * consula tū petendi * (*fuisse videtur ipsum consulati petendū*) P, ipsi consulatum petendi *vel* petenti C

tionis docere. ubi satis explorata sunt quae voluit, in unum om- 2
nis convocat quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae
inerat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Au- 3
tronus, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Ser. Sullae
5 Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia,
Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, 4
L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex
coloniis et municipiis, domi nobiles. erant praeterea complures 5
paulo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis
10 dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo.
ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae in- 6
ceptis favebat, quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere
copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium Crassum 7
15 non ignarum eius consili fuisse: quia Cn. Pompeius invisus ipsi
magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius
potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile
apud illos principem se fore.

Sed antea item coniuravere pauci contra rem publicam, 18
20 in quis Catilina fuit; de qua quam verissime potero dicam. 2
L. Tullo et M. Lepido consulibus P. Autronius et P. Sulla de-
signati consules legibus ambitus interrogati poenas dederant.
post paulo Catilina pecuniarum repetundarum reus prohibitus 3
erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri ne-
25 quiverit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis sum- 4
mae audaciae, egens factiosus, quem ad perturbandam rem pu-
blicam inopia atque mali mores stimulabant. cum hoc Catilina 5
et Autronius circiter nonas Decembris consilio communicato pa-
rabant in Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum
30 consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu
ad optinendas duas Hispanias mittere. ea re cognita rursus in 6
nonas Februarias consilium caedis transtulerant. iam tum non 7
consulibus modo sed plerisque senatoribus perniciem machina-
bantur. quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, 8
35 eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum
foret. quia nondum frequentes armati convenerant, ea res con-

2 plurimum C, primum PC || 5 lecca PC || 10 alia PC, aliqua C || 13 erit
P || 20 quis Diomed. p. 445, quibus PC || qua PC, Diom., quo edd. vet. ||
breuissime Diom. || 21 l. tullo PC, l. tullio C || m. lepto z, m. lepto P ||
PC || 23 pecuniarum (pecuniarum p) repetundarum *** (rum eras.) reus P ||
24 nequiverit PC praeter deteriores aliquot in quibus nequiverat, ut in z;
quod - nequiverit del. Dietsch || 25 nobilis summae C, nobilissimae PC, no-
bilissimae p || 26 factiosus (di eras.) P || 28 decembras P || 31 ad om.
P, s. s. p. | 31 mittere: cognita P, ea re s. s. p | 32 tunc P || 35 pessimā P

- 19 silium diremit. postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor
pro praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
2 inimicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen senatus pro-
vinciam invitus dederat, quippe foedum hominem a re publica
procul esse volebat; simul quia boni complures praesidium in eo 5
3 putabant et iam tum potentia Pompei formidulosa erat. sed is
Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
4 bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, imperia eius
5 iniusta superba crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem
equites illos Cn. Pompei veteres fidosque clientis voluntate eius 10
Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus
fecisse, sed imperia saeva multa ante perpessos. nos eam rem
6 in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis dictum.
- 20 Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem 15
fore credens univorsos appellare et cohortari, in abditam partem
aedium secessit atque ibi omnibus arbitris procul amotis ora-
tionem huiusmodi habuit.
- 2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam
opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus fru- 20
3 stra fuissent, neque ego per ignaviam aut vana ingenia incerta
pro certis captarem. sed quia multis et magnis tempestati-
bus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maximum atque pulcherrimum facinus incipere, simul quia vo-
4 bis eadem quae mihi bona malaque esse intellexi: nam idem velle 25
5 atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. sed ego quae
6 mente agitavi omnes iam antea divorsi audistis. ceterum mihi
in dies magis animus accenditur, cum considero, quae condicio
7 vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. nam
postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem 30
concessit, semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi
nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni nobiles

4 a re *cul (p *eras.*) P, pro s. s. p || 5 in eo putabant *om.* P, s. s. p ||
6 sed *** piso (his *eras.*) P || 7 provincia C, provinciam PC || equi-+tibus
(ta *eras.*) P || quos in PC, quos sine z || 8 i-ter (n *eras.*) P || 9 dicant PC,
dicunt C || 17 secedit PC, secessit C || 19 spectata mihi forent C, expe-
ctata forent (sed mihi *inseruit manus prima*, probata - foret s. s. p.) P,
spectata mihi foret V || 26 ea dem infirma P, corr. p || quae mente
[frequenter mente *uersauit*] agitavi (haec glossa est s. s. p) P || 28 magis ma-
gisque V || 29 ipsi V, p in *margin.*, ipsos PC || 32 strenui boni nobiles at-
que (et p in *margin.*) ignobiles PC, strenui nobiles atque ignobiles *vel* boni
atque nobiles ignobiles C, boni atque strenui nobiles et ignobiles V, boni
malique nobiles atque ignobiles *scripserim ex imitatore Victore Caes.* 24, 9

atque ignobiles, vulgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus. itaque 8
omnis gratia potentia honos divitiae apud illos sunt aut ubi illi
volunt; nobis reliquere pericula repulsas iudicia egestatem. quae 9
5 quousque tandem patiemini fortissimi viri? nonne emori per
virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam, ubi
alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? verum 10
enimvero pro deum atque hominum fidem victoria in manu vo-
bis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
10 omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est, cetera res
expediet. etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tole- 11
rare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo
mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad
necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
15 nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum tabulas si- 12
gna toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo om-
nibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine
divitias suas vincere nequeunt. at nobis est domi inopia, foris 13
aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui
20 habemus praeter miseram animam? quin igitur expergiscimini? 14
en illa illa quam saepe optastis libertas, praeterea divitiae de-
cus gloria in oculis sita sunt. fortuna omnia ea victoribus prae-
mia posuit. res tempus pericula egestas, belli spolia magnifica 15
magis quam oratio mea vos hortantur. vel imperatore vel milite 16
25 me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit. haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus
fallit et vos servire magis quam imperare parati estis'.

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia 21
erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta
30 movere magna merces videbatur; tamen postulavere plerique, ut
proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis pete-
rent, quid ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdo-
tia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert.
35 praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum 3
exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere

4 relinquere P || 5 o fortissimi viri VC, o om. C, s. s. P || 13 nobis Vp
(in marg.) C, nobis PC, Prisc. vol. II p. 364 (ubi nobis in manu est) || 12 ex-
truendo PCV, Acron in Hor. C. 2, 18, 21: extruendo J. F. Gronovius || 13
etiam - 15 familiarem om. P, in margine superiore add. p || 20 habemus p,
habeamus P || 21 optatis liberas P, corr. p || 24 hortantur Vps, hortentur
PC || 25 utimini PC, utemini pCV || 26 nobis com+una P, cum corr. P ||
29 bona ulla P s. s. || 32 tunc P || 35 pisonem p, pos+one P

- consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum;
- 4 cum eo se consulem initium agundi facturum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, suorum unum quemque nominans laudare; admonebat alium egestatis alium cupiditatis suae, con-
- 5 pluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.
- 22 fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam oratione habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani 10 corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse;
- 2 inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum atque eo dicitare fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti
- 3 facinoris conscii. non nulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.
- 23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem censores senatu 20
- 2 probi gratia moverant. huic homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat. erat ei cum Fulvia muliere nobili stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit et minari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret; postremo agitare ferocius quam
- 4 solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa cognita tale periculum rei publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat conpluribus 30
- 5 narravit. ea res in primis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novos adeptus foret. sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post 35
- 24 fuere. igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et
- 2 C. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concus-

3 se om. P || 7 praeda fuit P, corr. p || 10 adigeret C, adiceret PC || 14 dicitare del. Selling, ita coni. Dietsch || 20 senatu s. s. P || 21 probi gratia amauerant P || 27 quā p, quē P || 28 insolentiae z, insolentia PC || 30 quomodo PC, quoque modo vel et quomodo C; quoquo modo Mommsenus || 33 aestuabat C, aestimabat PC

serat. neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura
 agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua
 aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quen-
 dam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. ea tempe- 3
 5 state plurimos cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur,
 mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro cor-
 poris toleraverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque
 luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. per 4
 eas se Catilina credebatur posse servitia urbana sollicitare, urbem
 10 incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere. sed in 25
 eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora
 commiserat. haec mulier genere atque forma, praeterea viro, li- 2
 beris satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psal-
 lere saltare elegantius, quam necesse est probae, multa alia, quae
 15 instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper omnia quam 3
 decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret,
 haud facile discerneres; libido sic accensa, ut saepius peteret
 viros quam peteretur. sed ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
 creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia
 20 praeceps abierat. verum ingenium eius haud absurdum: posse 5
 versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli
 vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum 26
 annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile
 25 se ex voluntate Antonio usurum. neque interea quietus erat,
 sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. neque illi tamen 2
 ad cavendum dolus aut astutiae deerant. namque a principio 3
 consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
 rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi prode-
 30 deret. ad hoc conlegam suum Antonium pactione provinciae 4
 perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia
 amicorum atque clientium occulte habebat. postquam dies co- 5
 mitiorum venit et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas
 consulibus in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum

10 sibi uer *P* || 12 uiro liberis *C*, *Fronto ad Antonin.* 2, 6 p. 164
Arus. p. 230, uiro atque liberis (liberis *P*) *PC*, *Prisc.* vol. II p. 286 || 13 fuit
 om. *Fronto* || psallere saltare *C*, *Macrob. Sat.* 3, 14 (2, 10), 5, psallere
 et saltare (sal in ras. p) *PC*, *Eutych.* p. 186 *L* || 15 instrumento *P* || 17
 libido *PC*, libidine *C*, libidine figurate *p* in marg. || si accensa *P* || 19 obiur-
 auerat *P* || 20 * praeces *P*, praecipus *p* || 22 multus lepos *P* || 27 astitutiae
P || 29 consilia *P* || 34 consulibus *PC*, consuli *C*, del. *Dietsch* || in campo *PC*,
 om. *C*.

- facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temp-
 27 taverat aspera foedaque evenerant. igitur C. Manlium Faesulas
 atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem
 in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium
 2 alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. interea Romae 5
 multa simul moliri, consulibus insidias tendere, parare incendia,
 opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse,
 item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent, dies
 noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque labore fati-
 3 gari. postremo ubi multa agitant nihil procedit, rursus in- 10
 tempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Por-
 4 cium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se
 Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda
 arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli
 facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem 15
 28 oppressisset; eum suis consiliis multum officere. igitur perter-
 ritis ac dubitantibus ceteris C. Cornelius eques Romanus ope-
 ram suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator consti-
 tuere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum
 introire ad Ciceronem ac de inproviso domi suae inparatum con- 20
 2 fodere. Curius ubi intellegit, quantum periculum consuli inpen-
 deat propere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enuntiat.
 3 ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
 4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul
 ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae domi- 25
 natione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuius-
 que generis, quorum in ea regione magna copia erat, non nullos
 ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapi-
 29 nis nihil reliqui fecerat. ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti 30
 malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio
 longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo
 consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
 2 iam antea volgi rumoribus exagitatam. itaque quod plerumque
 in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consu-
 3 les nequid res publica detrimenti caperet. ea potestas per sena- 35
 tum more Romano magistratui maxuma permittitur, exercitum
 parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque ci-

6 simul C, sibi P, simultates C *deteriores* || consulibus PC, consuli C,
 del. Dietsch || 8 paratique PC, que om. C || 11 per] penes Palmerius || lecam
 P || 20 inprovisu P, inproviso p || domi* (fuit domu) P || 21 periculum PC,
 periculi C || 27 nonnullos ex illanis p, nonnullas (vel - is) exulanas P || 29
 fecerant p || 31 man- li P || quantus p, quanto P || 33 exagitatum Cortius

vis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere;
 aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est. post 30
 paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
 Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat C. Man-
 5 lium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI ka-
 lendas Novembris. simul, id quod in tali re solet, alii portenta at- 2
 que prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Ca-
 puuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur senati decreto 3
 Q. Marcius Rex Faesulas Q. Metellus Creticus in Apuliam circum-
 10 que ea loca missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, impediti 4
 ne triumpharent calumniam paucorum, quibus omnia honesta at-
 que inhonesta vendere mos erat —, sed praetores Q. Pompeius 5
 Rufus Capuam Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque
 permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compa-
 15 rarent. ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra 6
 rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia
 centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta, item- 7
 que decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera
 municipia distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per to-
 20 tam urbem vigiliae haberentur eisque minores magistratus prae-
 essent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies 31
 erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pe-
 pererat, repente omnis tristitia invasit: festinare trepidare, neque 2
 25 loco neque homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere
 neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad hoc 3
 mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus
 inaccesserat, afflictae sese, manus supplices ad caelum tendere,
 miserari parvos liberos, rogare, omnia pavere, superbia atque
 30 deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi 4
 praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L.
 Paulo. postremo dissimulandi causa aut sui expurgandi, si iurgio 5
 laccessitus foret, in senatum venit. tum M. Tullius consul, sive 6
 35 praesentiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit lu-
 culentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edi-

1 summum *p*, suum *P* || 2 nullius *PC*, nulli *C* || 4 manlium (i. *eras*.) *P*
 || 8 servire *P* || 9 m'. tullius creticus *Nonii codd. p. 329 Gerl.* || 13
 rufus *P* || 16 remp. facta *ex remperfecta P* || decrevere *post prae-*
mium add. C, om. PC || et sestertia centum] & (an *ex*?) s. c. (to *sup. s. c.*)
P || 17 et sest. *duc.*] & s. ter' ducenta milia *P* || 20 minores *C*, maiores *P* ||
 31 eadem *om. P*, s. s. *p* || 32 plauscia *P* || 33 aut *C*, ut *P*, ut et *vel* et ut *C* ||
 si *scripsi*: si ut (n. *erasa*) *P*, sicut (vel sicuti) *C*; si ut in *archetypo fuisse vi-*
detur; si cuius *I. F. Gronovius*, sicubi *Linkerus* || 35 luculentam *P*

7 dit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu voce supplicii postulare a patribus coepit nequid de se temere crederent; ea familia ortum, ita se ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet. ne existumarent sibi patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. tum ille furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praecipit agor, 32 incendium meum ruina restinguam.' deinde se ex curia domum proripuit. ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur multa antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. 2 sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat quibus rebus possent opes factionis confirmant, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. 20

Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscemodi. 33 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri egentes violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. 30 2 saepe maiores uostrum miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. saepe ipsa plebes aut dominandi studio 3

2 postulare a patribus coepit *Cz*, postulare patribus coepit *PC*, postulare a patribus *c.* (vel centum vel conscriptis) \approx || 5 estumarent *P* et plerique *C* || 6 populum *R. Gruterus* || 11 restinguam *Cp*, restingam *P*, extinguiam *C* || 12 ipse secum +++++oluens (ipse u *eras.*) *P*, ipse secum (vel secum ipse) uolens *C* || 13 praecedebant *P* || 15 multa antecapere *PC*, multo praeviaire antecapere *C* deteriores, multa *del. Cortius* || 27 patriae *PC*, patria *VC* || 29 nostrum cuiquam *V* || 29 ore maiorum (*g erasa*) *P*, maiorum *p* || 31 uestrum 'sincerissimam scripturam' *Gellius* dicit 20, 5, uestri, quod idem in libris superscriptum dicit, *V* et in marg. *p*, nostri *PC* || miseriti *PCV*, miserti vel miserati *C* || 34 ples *P*

permota aut superbia magistratuum armata a patribus secessit. at nos non imperium neque divitias petimus, quarum
 rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt,
 sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.
 5 te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis
 praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis neve no-
 bis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, quonam modo
 maxime ulți sanguinem nostrum pereamus. ad haec Q. Marcius
 respondit, siquid ab senatu petere vellent, ab armis discedant,
 10 Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misere-
 ricordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam
 ab eo frustra auxilium petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea op-
 tumpo cuique litteras mittit, se falsis criminibus circumventum,
 15 quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere,
 Massaliam in exilium proficisci, non quo sibi tanti sceleris consi-
 cius esset, sed uti res publica quieta foret neve ex sua contenti-
 one seditio oriretur. ab his longe diversas litteras Q. Catulus
 senatu recitavit; quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. ea-
 20 rum exemplum infra scriptum est. 'L. Catilina Q. Catulo. egre-
 gia tua fides re cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fi-
 duciam commendationi meae tribuit. quam ob rem defensionem
 in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla con-
 scientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidius veram
 25 licet cognoscas. iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu
 laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non opti-
 nebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine sus-
 cepi, non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus
 solvere possem, at alienis nominibus liberalitas Orestillae suis
 30 filiaeque copiis persolveret: sed quod non dignos homines honore
 honestatos videbam meque falsa suspitione alienatum esse sen-
 tiebam. hoc nomine satis honestas pro meo casu spes reliquae
 dignitatis conservandae sum secutus. plura cum scribere vellem,
 5 nuntiatum est vim mihi parari. nunc Orestillam commendo
 35 tuaeque fidei trado. eam ab iniuria defendas per liberos tuos ro-
 gatus. have-to.'

8 maxime s. s. p || ulți ** P || 9 respondet z || 18 oreretur P || 19 sena-
 tum P || 20 l. catilina salutem dicit q. catulo VP (in quo salutem dicit s. s.),
 salutem dicit om. vel pro eo substituent suo C || 21 magnis in meis PC, in
 magnis meis VC, in meis magnis C || 24 ueram *** licet (ibi oras.) P || 28
 non quin PVC, non quia C || 29 solvere possem at scripsi, solvere non pos-
 sem et PVC, s. n. p. cum et (vel sed et) C || 34 orestillam tibi commendo V

- 36 Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in
agro Arretino, dum viciniam antea sollicitatam armis exornat,
cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium con-
2 tendit. haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et Man-
lium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam 5
sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium
3 condemnatis. praeterea decernit uti consules dilectum habeant,
Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi
praesidio sit.
- 4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo ma- 10
xime miserabile visum est. cui cum ad occasum ab ortu solis
omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae
prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives qui seque
5 remque publicam obstinatis animis perditum irent. namque
duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio in- 15
ductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quis-
quam omnium discesserat: tanta vis morbi ac veluti tabes ple-
37 rosque civium animos invaserat. neque solum illis aliena mens
erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes
2 novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. id adeo more 20
3 suo videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes nul-
lae sunt bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova ex-
optant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque
seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine
4 damno. sed urbana plebes ea vero praecepta erat de multis causis. 25
5 primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime
praestabant, item alii qui per dedecora patrimonii amissis, pos-
tremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei
6 Romam sicut in sentinam confluerant. deinde multi memo-
res Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senato-
res videbant, alios ita divites ut regio victu atque cultu aetatem 30
agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat.
7 praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam to-
leraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum o-
tium ingrato labori praetulerat. eos atque alios omnis malum 35
8 publicum alebat. quo minus mirandum est homines egentis,
malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consulu-

1 flaminium flammam optimus ex z, unus ex C (in marg. uel flaccum)
2 reatinio P, reatino C praeter unum qui arretino || 5 iudica ** t (ui eras.)
P || 6 liceret ex licebat P || 8 mutaret P || 12 domi ** otium (& q; eras.) P ||
17 ac ueluti Hauptius Philologi vol. III p. 547, atque uti PC || 20 probaba-t
(n eras.) P || 27 qui PC, om. C || 33 tolerauerat ex tolerabat P

isse. praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona 9
 erepta, ius libertatis inminutum erat, haud sane alio animo belli
 eventum expectabant. ad hoc quicumque aliarum atque sena- 10
 tus partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere
 5 ipsi malebant. id adeo malum multos post annos in civitatem re- 11
 vorterat. nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus 38
 tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes summam
 potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere sen-
 natum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque polli-
 10 citando magis incendere, ita ipsi clari potentesque fieri. contra 2
 eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro
 sua magnitudine. namque uti paucis verum absolvam, post illa 3
 tempora quicumque rem publicam agitavere honestis nominibus,
 alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas
 15 maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque po-
 tentia certabant. neque illis modestia neque modus contentionis 4
 erat: utrique victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn. 39
 Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus
 est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. ei magi- 2
 20 stratus provincias aliaque omnia tenere, ipsi innoxii florentes
 sine metu aetatem agere ceterosque iudiciis terrere, quo plebem
 in magistratu placidius tractarent. sed ubi primum dubiis rebus 3
 novandi spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit.
 quodsi primo proelio Catilina superior aut aequa manu disces- 4
 25 sisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam ob-
 pressisset, neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea
 uti licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset im-
 perium atque libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniu- 5
 rationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in
 30 eis erat Fulvius senatoris filius, quem retractum ex itinere pa-
 rens necari iussit.

Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praece- 6
 perat, quoscumque moribus aut fortuna novis idoneos
 credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis,
 35 sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

1 victoriae P || 4 erant p, erat P || 5 id adeo C, ideo PC || 10 incende-
 re p, incendere P || 12 per illa z || 17 sed postquam om. P, sed po (cetera pe-
 riere abscissa membrana) in marg. p || 21 ceterosque PC, que om. C || 22
 tractarent ex tractabant P || novandi Gruterus, novandis PC || 23 ablata P
 || 27 ceteris post exanguibus ex C addunt duo || 28 extorqueret ex extolle-
 ret P || 30 fulvius PCz, fulvi uel a. fulvi singuli ex z, A. Fulvius ex 'anti-
 quis exemplaribus' Popma. cf. Val. Max. 5, 8, 5 || 35 belli P

- 40 igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
 requirat eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existu-
 mans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod
 natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium
 2 adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, pleris- 5
 que principibus civitatum notus erat atque eos noverat. itaque
 sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus
 pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum, requirere
 3 coepit, quem exitum tantis malis sperarent. postquam illos
 videt queri de avaritia magistratum, accusare senatum quod 10
 in eo auxilii nihil esset, miseris suis remedium mortem expec-
 tare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem os-
 4 tendam, qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi dixit, Allobroges
 in maximam spem adducti Umbrenum orare ut sui miseretur:
 nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidis- 15
 sume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
 5 ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat
 neque aliena consili propter Semproniam. nam tum Brutus ab
 6 Roma aberat. praeterea Gabinium arcessit, quo maior auctoritas
 sermoni inesset. eo praesente coniurationem aperit, nominat 20
 socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis
 animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam suam domum
 41 dimittit. sed Allobroges diu in incerto habuere quidnam consili
 2 caperent. in altera parte erat aes alienum studium belli magna
 merces in spe victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia 25
 3 pro incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tandem vicit
 4 fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio ci-
 vitas plurimum utebatur, rem omnem uti cognoverant aperiunt.
 5 Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit ut stu-
 dium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene 30
 polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manifestos
 habeant.
- 42 Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore,
 2 item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. namque illi,
 quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementia 35
 cuncta simul agebant. nocturnis consiliis, armorum atque telo-
 rum portationibus, festinando agitando omnia plus timoris
 3 quam periculi effecerant. ex eo numero compluris Q. Metellus

1 allobrogum *P* hic et *p.* 24, 4 || 5 gallio *P* || 6 civitatum *PC*, civitatum
C || 12 atego ex adeo *P* || 18 ab roma *C*, *Prisc. vol. II p. 66 Prob. p. 150*
Serg. in Don. p. 511. romae P, roma C || 19 arcescit *P*, accersit *C* plerique
 || 23 diuini incerto *P* || 24 erat *s. s. P* || 26 vicit (*n eras.*) *P* || 29 praecipit
PC, correxit Linkerus || 33 in gallia *s. s. P*

Celer praetor ex senatus consulto causa cognita in vincula coniecerat, item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis 43
 5 nis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, constituerant uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis contione habita quereretur de actionibus Ciceronis bellique gravissimi invidiam optime consuli inponeret. eo signo proxima nocte cetera multitudo coniurationis
 10 suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc modo 2 dicebantur: Statilius et Gabinus uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilius aditus ad consulem ceterosque quibus insidiae parabantur fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrediretur,
 15 alius autem alium, sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentis interficerent, simul caede et incendio percussis omnibus ad Catilinam erumperent. inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates
 20 conrumpere, facto non consulto in tali periculo opus esse sequae, si pauci adiuvarent, languentibus aliis impetum in curiam facturum. natura ferox vehemens manu promptus erat, maximum bonum in celeritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros 44
 25 conveniunt. ab Lentulo Cethego Statilio item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum eis T. 3
 30 Volturcium quendam Crotoniensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent. ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, 4 quarum exemplum infra scriptum est. 'Quis sim ex eo quem ad 5 te misi cognoscas. fac cogites in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse. consideres quid tuae rationes postulent. 35 auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis'. ad hoc mandata 6 verbis dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse pro-

2 citeriore PC, ulteriore Cortius || 5 videbatur PC praeter unum || constituerant PC, constituerat C || 6 Carsulanum Dietschius || 10 quisque Cz, quaeque PC || 14 obsideret ex obsidet P || 20 consulto C, consultando PC || 26 iurandum ***** quod P || 27 ad ex an P || 33 quis C, qui PCV

- 45 pius adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus imperat ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur, cetera, uti facto opus sit, ita agant permittit. 5
- 2 illi, homines militares, sine tumultu praesidiis conlocatis, sicuti 3 praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt et simul utrumque clamor exortus est, Galli cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt.
- 4 Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine defendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit. 10
- 46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios consuli 2 declarantur. at illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. 15 nam laetabatur intellegens coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius erat, dubitans in maximo scelere tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae rei publicae 3 fore credebat. igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Statilium Gabinium itemque Caeparium Teracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. ceteri sine mora veniunt, Caeparius paulo ante domo 4 egressus cognito indicio ex urbe profugerat. consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens [in senatum] perducit, 25 reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet. 6 eo senatum advocat magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scribium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.
- 47 Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid 30 aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica dicere iussus est; omnia uti gesta erant aperit docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire quam legatos, tantum modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium 35 Ser. Sullam L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem con-

4 deprehendant *ex* reprehendant *P* || 6 illi* (s. *er.*) *P*, illis *vel* illi *C* || 13 velut hostibus *ex* ueludostibus *P* || 18 esset *C*, sit *C* *deteriores*, erat *P* || 21 itemque caeparium *PC*, itemque quandam caeparium *vel* itemque caeparium quandam *C* || caeparius *et* coeparius *promiscue* *P* || 24 ex urbe *PC*, *om.* *C* || 25 in senatum *del. Cortius* || 36 uargonteium *P* || 37 coarguant ***** praeter *P*

arguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Cornelii portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri. praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum 5 annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. igitur perlectis litteris, cum prius omnes si- 3 gna sua cognovissent, senatus decernit uti abdicato magistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur. itaque 4 Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus 10 Q. Cornificio Statilius C. Caesari Gabinius M. Crasso Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus erat — Cn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo cupida re- 48 rum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. namque alia belli faci- 2 nora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxime calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

20 Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus 3 erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. is cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides pu- 4 blica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius de paratis incendiis de caede bonorum de itinere 25 hostium senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret ne eum Lentulus et Cethegus alique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, homi- 5 nem nobilem, maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibilem rati pars tametsi verum existimabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referatur. itaque 6 35 consulente Cicerone frequens senatus decernit, Tarquini indicium falsum videri eumque in vinculis retinendum neque amplius potestatem faciendam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset mentitus. erant eo tempore qui existimarent indi- 7

2 sibyllinis (il in ras.) P || 5 bellū P || 6 foret P || 10 carnificio P || statilius P || 11 fig-aa (ur er.) P || 13 plebs eras. in P || 15 tollere ex tolerare P || 19 erant ex abent, ut videtur, P || 21 aiebant (d erasa) P || 25 accedere (n er.) P || facilius * e (s er.) P || 30 incredibilem s. s. P || 31 iudicium P

- cium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius appellato Crasso per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret.
- 8 alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret.
- 9 ipsum Crassum ego postea praedicantem audiui, tantam illam 5 contumeliam sibi ab Cicerone impositam.
- 49 Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque pretio neque gratia Ciceronem impellere quivere, uti per Allobroges aut 2 alium indicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum illo gravis inimicitia exercebant: Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum, Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maximis honoribus usus, ab adolescentulo 3 Caesare victus discesserat. res autem opportuna videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maximis muneribus gran- 15 dem pecuniam debebat. sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites Romani, qui praesidi causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi mobilitate impulsus, quo studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.
- 50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobrogum et T. Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, 25 liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam vendere soliti erant. Cethegus autem per nuntios familiam atque libertos suos lectos et exercitatos orabat [in audaciam] ut grege 30 facto cum telis ad sese inrumperent. consul ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert quid de eis fieri placeat, qui in custodiam

2 potentiae P || 7 neque precibus neque gratia neque pretio ciceronem impellere potuere PC, neque pretio neque gratia impelli quivit *Prisc. vol. I p. 539*, neque pretio neque gratia inlici quivit *imitator Septimius b. Troi. 1, 18*; impellere quivere *restituit Putschius* || 8 aut per alium C, per om. PC || 9 nominare tur P || 10 exercebant PC, exercebat pC || oppugnatus ex adpugnantis P || 12 post petitione in *Psepiem fere litterae, quarum prima p fuit, erasae* || 15 liberalitate C. libertate PC || 17 singulatim ex singillatim P || 19 eo PC, adeo C || 20 aedem p, eadem P || 28 vicis ex uitis P || 30 et s. s. P || orabat in audaciam PC, in audaciam orabat z, quorum unus om. in audaciam, eadem *delevit Dietrichius*

- traditi erant. sed eos paulo ante frequens senatus iudicaverat
 contra rem publicam fecisse. tum D. Iunius Silanus primus sen- 4
 tentiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de eis
 qui in custodiis tenebantur et praeterea de L. Cassio P. Furio P.
 5 Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumundum
 decreverat isque postea permotus oratione C. Caesaris pedibus
 in sententiam Tl. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re
 praesidiis additis referendum censuerat. sed Caesar, ubi ad eum 5
 ventum est, rogatus sententiam a consule huiusmodi verba
 10 locutus est.
- ‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis con- 51
 sultant, ab odio amicitia ira atque misericordia vacuos esse decet.
 haud facile animus verum providet, ubi illa officiant, neque quis- 2
 quam omnium lubricum simul et usui paruit. ubi intenderis inge- 3
 15 nium, valet: si lubricum possidet, ea dominatur, animus nihil valet.
 magna mihi copia est memorandi, patres conscripti, qui reges 4
 atque populi ira aut misericordia impulsu male consuluerint. sed
 ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubricum animi sui
 recte atque ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege 5
 20 Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae
 populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit.
 sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores
 nostri, nequis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum in-
 ceptum diceret, impunitos eos dimisere. item bellis Punicis om- 6
 25 nibus, cum saepe Carthaginenses et in pace et per indutias mul-
 ta nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia
 fecere: magis quid se dignum foret quam quid in illos iure fieri
 posset quaerebant. hoc item vobis providendum est, patres 7
 conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum sce-
 30 lus quam vostra dignitas, neu magis irae vestrae quam famae
 consulatis. nam si digna poena pro factis eorum reperitur, no-
 vom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia
 exuperat, eis utendum censeo quae legibus comparata sunt. pleri- 9
 35 que eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque
 magnifice casum rei publicae miserati sunt. quae belli saevitia
 esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines pueros,
 divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati

2 silanus ex salinus P || 7 quod PC, qui C || 16 p. e. s. s. P || qui PC,
 quae VC || 17 consuluerunt V || 19 facere ex facere P || 21 atque PC, et p
 in marg., VC || 24 dimisere ex dicere P || 30 neu PC, neue VC || 31 poena
 s. s. P || 32 ingeniū P || 33 his utendum VC, his om. P || 34 sententiam V ||
 36 accederent P

quae victoribus conlubuissent, fana atque domos spoliari, caedem
 incendia fieri, postremo armis, cadaveribus cruore atque luctu
 10 omnia compleri. sed, per deos immortalis, quo illa oratio perti-
 nuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res
 11 tanta et tam atrox non permovet, eum oratio accendit. non ita
 est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur:
 12 multi eas gravius aequo habuere. sed alia aliis licentia est, patres
 conscripti. qui demissi in obscuro vitam habent, siquid iracundia
 deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt:
 qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta 10
 13 cuncti mortales novere. ita in maxuma fortuna minuma licentia
 14 est. neque studere neque odisse, sed minime irasci decet. quae
 apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
 15 litas appellatur. equidem ego sic existumo, patres conscripti,
 omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse. sed pleri- 15
 que mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis sceleris
 16 eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo saevior fuit. D. Si-
 lanum virum fortem atque strenuum certo scio quae dixerit
 studio rei publicae dixisse neque illum in tanta re gratiam aut
 inimicitias exercere: eos mores eamque modestiam viri cognovi. 20
 17 verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim in talis
 homines crudele fieri potest? — sed aliena a re publica nostra
 18 videtur. nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane,
 19 consulem designatum genus poenae novom decernere. de timore
 supervacuaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissu- 25
 20 mi viri consulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
 equidem dicere id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem
 aerumnarum requiem non cruciatum esse, eam cuncta mortalium
 21 mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. sed,
 per deos immortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti, uti 30
 22 prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia lex Porcia
 vetat? at aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi
 23 sed exilium permitti iubent. an quia gravius est verberari quam
 necari? quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti
 24 facinoris convictos? sin quia levius est, qui convenit in minore 35

1 conlubuisset *z*, *codd.* Augustini de c. d. 1, 5 || 3 pertinuit *P* || 4 con-
 iuratione faceret (*ex* faret) *P* || 5 permovet *PC*, permouet *p in marg.*, *V* ||
 accendit *PC*, accendit *p in marg.*, *VC* || 8 habent *PC*, agunt *p in marg.*,
VC || 17 seuior *PC*, seuiorior *C* || 20 modestiam *ex* mestitiam *P* || 23 silenae
P || 25 supervacuaneum *PV*, supervacuaneum *p in marg.* || 26 in armis sint
V || 30 sententiam *PC*, sententia *VC* || 31 in eos verberibus *V* || advertere-
 tur (*ex* au.) *P*, anih *in marg.* *p* || porcio *ex* portia *P* || 32 item de condem-
 natis *V* || 35 qui (d *eras.*) *P*, quid vel qui *C*

- negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris? at enim 25
 quis reprehendet, quod in parricidas rei publicae decretum erit?
 tempus dies fortuna, cuius lubido gentibus moderatur. illis
 merito accidet quidquid evenierit. ceterum vos, patres conscripti, 26
 5 quid in alios statuatis considerate. omnia mala exempla ex rebus 27
 bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros (eius) aut minus bo-
 nos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad in-
 dignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Athe- 28
 niensibus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
 10 ctarent. ei primo coepere pessimum quemque et omnibus invi- 29
 sum indemnatum necare. ea populus laetari et merito dicere fieri.
 post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubricinose 30
 interficere, ceteros metu terrere: ita civitas servitute oppressa 31
 stultae laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor Sulla 32
 15 cum Damasippum et alios eiusmodi, qui malo rei publicae cre-
 verant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines
 scelestos et factionos, qui seditionibus rem publicam exagitaverant
 merito necatos aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. 33
 nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
 20 tum alicuius concupiverat, dabat operam ut is in proscriptorum
 numero esset. ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, 34
 paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis iugulandi fuit quam
 Sulla omnis suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
 neque his temporibus vereor, sed in magna civitate multa et va-
 25 ria ingenia sunt. potest alio tempore alio consule, cui item ex- 36
 ercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc ex-
 emplo per senatus decretum consul gladium eduxerit, quis illi
 finem statuet aut quis moderabitur? maiores nostri, patres con- 37
 scripti, neque consili neque audaciae umquam eguere, neque
 30 illis superbia obstabat quo minus aliena instituta, si modo proba
 erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Samnitibus, in-
 signia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt. postremo
 quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum sum-
 mo studio domi exequiebantur, imitari quam invidere bonis male-
 35 bant. sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberari 39

1 neglexeris *P*, neglexeris *VC* || 2 erit *ex* erat *P* || 6 bonis *PVC*, do-
 mesticis *C* *deteriores* || ignaros **** (eius *eras*.) *P*, ignaros eius *VC*, igna-
 ros ciues *C* || 18 initium magnae cladis *V* || 19 aut villam *P* *s. s.* || aut
 post uestimentum *eras*. in *P* || 20 is *s. s.* *P* || 21 fuit *V* || 23 suas divitiis
P || atque haec ego *V* || 24 multa *ex* illa *P* || 26 manus (*s. er.*) *P* || 31 arma
 atque tela (tela *ex* talia *P*) militaria *PCV*, arma tela atque militaria *ex C*
 duo || 34 domi *s. s.* *P* || 35 Graeciae morem imitati post coepere tum (*p.*
 30, 4) traiecit *Döderlinus Philologi* vol. IX p. 579

- bus animadvortebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. postquam res publica adolevit et multitudo civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia huiusmodi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego causam, patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus in primis magnam puto. profecto virtus atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catitinae? minime. sed ita censeo, publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent, neu quis de eis postea ad senatum referat neve cum populo agat. qui aliter fecerit, senatum existimare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.
- 52 Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alius alii varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato rogatus sententiam huiusmodi orationem habuit.
- 2 'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero et cum sententias non nullorum ipse mecum reputo. illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, 20 qui patriae parentibus aris atque focus suis bellum paravere. res autem monet cavere ab illis magis quam quid in illos statuamus consultare. nam cetera malificia tum persequare, ubi facta sunt, hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores: capta urbe nihil fit reliqui victis. sed, per deos 25 immortalis, vos ego appello, qui semper domos villas signa tabulas vostras pluris quam rem publicam fecistis: si ista cuiuscumque modi sunt quae amplexamini retinere, si voluptatibus vestris otium praebere vultis, expergiscimini aliquando et capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est. saepe numero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa advorsos habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat, opulentia neglegentiam

1 de eras. in P || 3 circumveniri V, circumvenire PC || 5 ex **** ilium P || hanc ego PC, ego hanc VC || 8 illis PVC, in illis C || 12 neu quis PC, ne quis p (s. s.) VC || 18 mihi alia PC, alia mihi V, Servius Fuldensis in Verg. Aen. 1, 13 || 20 illi ex ille P || disseruisse ex: deseruisse P || 23 tunc P || 26 vos ego PVC, ego vos C || 27 ista PC, ita VC || 31 dicio ex dibia P || 35 delicti **** gratiam P || 37 penderatis V

tolerabat. nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus 10
 vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi
 Romani sit, sed haec cuiuscumque modi videntur, nostra an no-
 biscum una hostium futura sint. hic mihi quisquam mansuetu- 11
 5 dinem et misericordiam nominat. iam pridem equidem nos vera
 vocabula rerum amisimus. quia bona aliena largiri liberalitas,
 malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in ex-
 tremo sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, libera- 12
 les ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne
 10 illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis par-
 cunt, bonos omnis perditum eant. bene et composite C. Caesar 13
 paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa
 existumans ea quae de inferis memorantur, divorso itinere ma-
 los a bonis loca tætra inculta foeda atque formidulosa habere.
 15 itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia 14
 in custodiis habendos, videlicet timens ne, si Romae sint, aut a
 popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim
 eripiantur. quasi vero mali atque scelesti tantum modo in urbe 15
 et non, per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia,
 20 ubi ad defendendum opes minores sunt. quare vanum equidem 16
 hoc consilium est, si periculum ex illis metuuit: sin in tanto om-
 nium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis
 timere. quare cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo 17
 habetote vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniura-
 25 tis decernere. quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus 18
 infirmior erit: si paululum modo vos languere viderint, iam om-
 nes feroces aderunt. nolite existumare, maiores nostros armis 19
 rem publicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo 20
 pulcherrimam eam nos haberemus, quippe sociorum atque ci-
 30 vium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam 21
 illis est. sed alia fuere quae illos magnos fecere, quae nobis 21
 nulla sunt, domi industria foris iustum imperium, animus in
 consulendo liber neque delicto neque lubrici obnoxius. pro 22
 his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem
 35 privatim opulentiam. laudamus divitias sequimur inertiam.
 inter bonos et malos discrimen nullum, omnia virtutis prae-

6 vocabulum *P*, vocabula *p* || 8 sita est *VC*, positaē. *P* || 10 sceleratis
PC, scelestis *p* in marg., *V* || 14 formidulosa *V*, formi dolosa *P*, c: du *p* in
 marg. || 16 si] sit *P* || 20 addefendum *V* || minoresunt *P* || 21 sin in *C*(?), si
 in *PVC* || 25 attentius *PC*, intentius *p* in marg., *V* || animus ex omnibus *P*
 || 26 paululum *PC*, paulum *VC* || 28 res *PVC*, om. ex *C* deteriores pauci et
Augustin. c. d. 5, 12 || 26 discrimen nullum *PVC*, *Augustin.* l. c., nullum
 discrimen (vel discrimen nullum) est *C*

- 23 mia ambitio possidet. neque mirum. ubi vos separatim sibi
 quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae
 aut gratiae servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rem publi-
 24 cam. sed ego haec omitto. coniuravere nobilissimi cives pa-
 triam incendere, Gallorum gentem infestissimam nomini Romano 5
 ad bellum arcessunt. dux hostium cum exercitu supra caput est.
 25 vos cunctamini etiam nunc et dubitatis, quid intra moenia de-
 26 prensis hostibus faciatis? misereamini censeo, — deliquere ho-
 mines adulescentuli per ambitionem — atque etiam armatos di-
 27 mittatis, ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma 10
 28 ceperint, in miseriam convortat. scilicet res ipsa aspera est, sed
 vos non timetis eam. immo vero maxime. sed inertia et molli-
 tia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet dis inmor-
 talibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maximis peri-
 29 culis servavere. non votis neque suppliciis muliebribus auxilia 15
 deorum parantur: vigilando agundo bene consulendo prospera
 omnia cedunt. ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
 30 quam deos inproles: irati infestique sunt. apud maiores nostros
 A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra
 31 imperium in hostem pugnaverant, necari iussit, atque ille egre- 20
 gius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit.
 32 vos de crudelissimis parricidis quid statuatis cunctamini? vide-
 33 licet cetera vita eorum huic sceleris obstat. verum parcite digni-
 tati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut homini-
 bus umquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi 25
 34 iterum patriae bellum fecit. nam quid ego de Gabinio Statilio
 Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non
 35 ea consilia de re publica habuissent. postremo, patres cons-
 cripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
 re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique circumventi 30
 sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget, alii intra moenia
 atque in sinu urbis sunt hostes, neque parari neque consuli
 36 quicquam potest occulte: quo magis properandum est. quare

3 seru+is P, seruttis (t pri. in ras.) V || 6 arcessunt PC, accersunt p
 in marg., V || 7 etiamnum V || deprensus PVC, deprehensis vel adprehensis
 C || 8 misereamini PC, miseremini VC || 11 conuertat PVC, conuertatur C ||
 13 immortalibus ex immortalis P || 15 neque VC, atque C, neque ex atque
 P || 16 prospera omnia PC, prospere omnia VC, omnia prospera vel omnia
 prospere ex C deteriores || 19 aulus (sic P, A. V) PVC, t. vel g. z || 23 ue-
 rum C, uero PVC || 24 aut PC, atque p in marg., VC || 26 iterum PVC,
 iterum iam C || statilio gabinio V || 29 mehercule* (s eras.) P || 31 faucibus
 (vel in faucibus) italiae urget z, in faucibus Etruriae agit Linkerus Emend.
 Sall. p. 18 || 32 in sinu urbis PC, urbis om. V: in senatu Linkerus l. c. || 33
 potest occulte PC, occulte potest VC

ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium res publica in maxuma pericula venerit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessisque sint caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque
 5 paravisse, de confessis sicuti de manifestis rerum capitalium more maiorum supplicium sumundum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque senatus
 magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum
 ferunt, alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus, atque
 10 magnus habetur, senati decretum fit, sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti multa audienti, quae populus Romanus
 domi militiaeque mari atque terra praeclara facinora fecit,
 forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset.
 sciebam saepe numero parva manu cum magnis legionibus
 15 hostium contendisse. cognoveram parvis copiis bella gesta cum
 opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse,
 facundia Graecos gloria belli Gallos ante Romanos fuisse.
 ac mihi multa agitati constabat paucorum civum egregiam
 virtutem cuncta patravisse eoque factum uti divitias pauperas,
 20 multitudinem paucitas superaret. sed postquam luxu atque
 desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine
 sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti
 effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam
 25 Romae virtute magnus fuit. sed memoria mea ingenti virtute
 vorsis moribus fuere viri duo M. Cato et C. Caesar: quos quoniam
 res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin
 utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.
 igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo
 30 animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar beneficiis ac
 munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. ille
 mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem
 addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil
 largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris perfugium
 erat, in altero malis perniciēs. illius facilitas, huius constantia
 35 laudabatur. postremo Caesar in animum induxerat laborare, vi-

1 ego ita *PVC*, ita ego *C*, ego *del. Sellings* || 2 maxuma] sūma *V* |
 5 defessis (*ē sup. de*) *P* || 9 fuerunt (*u. er.*) *P* || vocant ** (*es er.*) *P* || 9 senatus
 (*i. er.*) *P* || 10 illecon si...erat (*fuit sumerat*) *P* || 13 fore (*s. s. t.*) *P* || 21
 magnitudine sua *ex* magnitudinis suae *P* || 22 sicuti *PC*, veluti *ex C* pauci
 | effeta parente s, effeta parentum *PC* quas frustra defendit *I. F. Gronovius*
Observ. 1, 2 || 27 possem *C*, possum *PC* || 28 aetas *P*

- gilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum esset, sibi magnum imperium exercitum bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. at Catoni
 5 studium modestiae decoris sed maxume severitatis erat. non divitiis cum divite neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute cum modesto pudore cum innocente abstinentia
 6 certabat, esse quam videri bonus malebat: ita quo minus petebat gloriam, eo magis illum sequebatur.
- 55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere, 10 nequid eo spatio novaretur, triumviros quae [ad] supplicium postulabat parare iubet, ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem deducit. idem fit ceteris per praetores. est in carcere locus quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniant 15 undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed incultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare 20 imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego Statilio Gabinio Caepario eodem modo supplicium sumptum est.
- 56 Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et 2 ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet, deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio 3 non amplius duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa, ceteri, ut quemque 30 casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad urbem modo in Galliam vorsus ca-

8 eo magis illum assequebatur PC, quorum aliquot illam, unus sequebatur exhibent; eo illum magis sequebatur Augustin. c. d. 5, 12; e. m. illa sequebatur unus ex z || 9 senatus s. s. P. || 10 facturatus ex facturus P || antecapere ***** ne P || 11 triumuiros quae ad supplicium postolabat parare (ex parere) P et sic fere C (nisi quod in paucis ad erasum vel s. s., in uno postulabant) || 12 in s. s. (eras. ad) P || 14 ascenderis PC, descenderis z, escenderis Palmerius || 16 iuncta PC, uincta C || 17 incultu PC, inculta C || odere P || 18 lo****cū P (o fuit a?) || lentulus vindices C, lentulus et indices P; lentulus per indices deteriores ex C || 20 corneliorum ex cornelia (vel - iū?) P || 33 in galliam Prist. vol. II p: 524; in om. PC praeter deteriores qui in vel ad habent

- stra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul
 5 alienum suis rationibus existumans videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse. sed postquam in castra nuntius
 pervenit Romae coniurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque, quos supra memoravi, supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum
 10 studium inlexerat, dilabuntur, reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
 15 supra diximus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus expeditus [in fuga] sequeretur. sed Catilina
 20 postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae neque praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali re fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum configere. itaque contione advocata
 huiuscemodi orationem habuit.
 25 'Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, 58 neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi
 30 officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti causam mei consili aperirem. scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta
 35 mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, unus ab urbe alter a Gallia obstant. diutius in his locis esse, si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet.

1 sperabat PC, sperans C || 5 uideri s. s. P || 7 de Lentulo P || 11 pistoriensem P || 16 cognovit ***** | castra P || 19 expeditus in fuga s, expeditus in fuga PC, Prisc. vol. II p. 342 (in fugam pauci codd. Sall. et Prisc.), in fuga delevi || 20 uidet montibus s. s. P || 22 factu ratus ex facturus P || 32 quantum P || 34 nequiverim ex nequiveram P || quo loco PFC, quo in loco C

7 8 quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. qua propter
 vos moneo uti forti atque parato animo sitis et, cum proe-
 lium inibitis, memineritis vos divitias decus gloriam, praeterea
 9 libertatem atque patriam in dextris vestris portare. si vincimus,
 omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, municipia atque 5
 coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem illa advorsa fient,
 10 neque locus neque amicus quisquam teget quem arma non texerint.
 11 praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impen-
 det: nos pro patria pro libertate pro vita certamus, illis super-
 12 vacuaneum est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius 10
 13 adgrediamini memores pristinae virtutis. licuit vobis cum sum-
 ma turpitudine in exilio aetatem agere, potuistis non nulli Ro-
 14 mae amissis bonis alienas opes expectare: quia illa foeda atque
 15 intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. si haec re-
 linquere voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum 15
 16 mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, quibus cor-
 17 pus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est. semper
 in proelio eis maxumum est periculum, qui maxume timent, au-
 18 dacia pro muro habetur. cum vos considero, milites, et cum
 19 facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus 20
 aetas virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae
 20 etiam timidos fortis facit. nam multitudo hostium ne circumve-
 21 nire queat, prohibent angustiae loci. quodsi virtuti vestrae fortuna
 inviderit, cavete inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti
 pecora trucidemini quam virorum more pugnantes cruentam 25
 atque luctuosam victoriam hostibus relinquantis.

59 Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iubet
 atque instructos ordines in locum aequom deducit. dein remo-
 tis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus am-
 plior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. 30
 2 nam uti planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe
 aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in
 3 subsidio artius conlocat. ab eis centuriones omnis, lectos et evo-
 catos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque arma-
 tum in primam aciem subducit. C. Manlius in dextra, Faesula- 35
 num quandam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis
 et calonibus propter aquilam adstitit, quam bello Cimbrico C.

5 commeatus ex commeandus P | 6 sin *Kritsius* | 7 tegit V | 8 im-
 pendet ex impendit V | 10 pro potentia paucorum pugnare PC, pugnare pro
 potentia paucorum VC | 11 adgrediamini PC, adgredimini VC | 12 memores
 P | nobis PC, vobis VC | 18 eis om. pauci ex C | est] ēē P (corr. s. est?)
 || 23 angustiae in ras. P | virtuti ex virtute PV | 24 caute inulti PC, caute
 ne inulti CV | 31 dextera PC, dextra C | 37 calonibus sC(?), colonibus PC,
 colonis C | adstitit P, adstitit P

Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex altera parte C. Antonius pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. ille cohortis veteranas, quas tumultus causa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. ipse equo circumiens unum quemque nominans appellat hortatur, rogat ut meminerint se contra latrones inermis pro patria pro liberis pro aris atque focis suis certare. homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos accendebat.

Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere iubet. idem facit hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde a ferentariis proelium committi 2 posset, maximo clamore cum infestis signis concurrunt: pila omittunt, gladiis res geritur. veterani pristinae virtutis memores comminus acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. interea Catilina cum expeditis in prima acie 4 vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exequabatur. Petreius, ubi videt Catilinam contra ac ratus erat magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentes interficit. deinde utrumque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis 6 pugnantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum 7 paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

Sed confecto proelio tum vero cerneret, quanta audacia 61 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. nam fere 2 quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius sed omnes tamen advorsis vulneribus

3 *inter* permittit et ille in *P* iterantur verba ille cohortes u. q. t. c. c. i. f. p. eos (*sic*) exercitum permittit, *delevit manus prima* || tumultus *PC*, nisi quod unus tumultus || 6 contra ***** latrones inermes *P* || 14 a ferentariis *C Non. p. 554*, a om. *PC* || 15 posset *Cp*, possit *PC* || 17 comminus *ex* comminis *P* || 18 ui certatur *ex* uirtute *P* || 19 arcessere *P* (*ex* arcescere) *C*, accersere *C* || 22 ui tendere *PC*, ui contendere *C* || 25 fessulanus *P* || 26 catilina om. *PC*, s. lin. post postquam vel post uidet vel in marg. addunt *C* || 27 relictum *ex* reliquum *P* || 33 praetoria *P*

4 conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera
 repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam
 5 habuerat vivos, in vultu retinens. postremo ex omni copia ne-
 que in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est:
 6 7 ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque tam- 5
 men exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam
 adeptus erat. nam strenuissimus quisque aut occiderat in proe-
 8 lio aut graviter vulneratus discesserat. multi autem, qui e ca-
 stris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia
 cadavera amicū alii pars hospitem aut cognatum reperie- 10
 9 bant; fuere item qui inimicos suos cognoscerent. ita varie per
 omnem exercitum laetitia maeror luctus atque gaudia agita-
 bantur.

1 conciderant] *ex Sallustio Charisius p. 159 Diomedes p. 333 haec habent alii alibi stantes ceciderunt sed omnes tamen aduersis vulneribus conciderunt (conciderunt om. excerpta Bobiensia): sed vereor ne ex verbis c. 60, 5 haec conflata sint || 5 iuxta om. P || 8 qui e ex quae P || 13 C. SALLUSTII CRISPI BELLVM CATILINAE EXPLICIT INCIPIT BELLVM IVGVRTINVM P*

74 C. SALLUSTI CRISPI
DE BELLO IUGURTHINO

LIBER.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod inbe- 1
cilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. nam 2
contra reputando neque maius aliud neque praestabilius inve-
nias magisque naturae industriam hominum quam vim aut
5 tempus deesse. sed dux atque imperator vitae mortalium ani- 3
mus est. qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol-
lens potensque et clarus est neque fortuna eget, quippe probi-
tatem industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere
cuiquam potest. sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et vo- 4
10 luptates corporis pessum datus est, perniciose lubidine paulisper
usus, ubi per socordiam vires tempus ingenium diffluxere, natu-
rae infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad ne-
gotia transferunt. quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura 5
esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multaue etiam
15 periculosa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus
et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
fierent. nam uti genus hominum compositum ex corpore et 2
anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia
alia animi naturam secuntur. igitur praeclara facies, magnae di- 2
20 vitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiusmodi brevi dila-

7 quippe PC, quippe quae C || 10 perneciosa ex perniciose (sic sae-
pius) P || 12 quisque C, quique PC || auctores C, actores PC || 14 multaue
PC, multumque CAugustinus Epist. 153, 22 || 15 periculosa PC, perniciose
unus ex z, periculosa ac perniciose Augustinus l. c. || 17 hominum PC, hu-
manum C deteriores || compositum ex compositus P || 20 omnia huiusmodi
PC, huiusmodi omnia C || dilabuntur ex dilabantur P

- buntur, at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt.
- 3 postremo corporis et fortunae honorum ut initium sic finis est
omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus incorruptus
aeternus rector humani generis agit atque habet cuncta neque
4 ipse habetur. quo magis pravitas eorum admiranda est, qui de- 5
diti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, cete-
rum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura
mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt, cum
praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa
claritudo paratur. 10
- 3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura
rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupiunda viden-
tur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per
2 fraudem [iis] fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. nam vi qui-
dem regere patriam aut parentes, quamquam et possis et delicta 15
corrigas, tamen infortunum est, cum praesertim omnes rerum
3 mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant. frustra
autem niti neque aliud se fatigando nisi odium quaerere, extre-
mae dementiae est. nisi forte quem inhonesta et pernicioza libido
tenet potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari. 20
- 4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in pri-
2 mis magno usui est memoria rerum gestarum. cuius de virtute
quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne per insolentiam
3 quis existimet memet studium meum laudando extollere. atque
ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem 25
agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant,
certe quibus inaxuma industria videtur salutare plebem et con-
4 viviis gratiam quaerere. qui si reputaverint, et quibus ego tem-
poribus magistratus adeptus sim et quales viri idem adsequi
nequiverint et postea quae genera hominum in senatum per-
venerint, profecto existumabunt me magis merito quam igna-
via iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum ex otio
5 meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum. nam
saepe ego audiavi Q. Maxumum P. Scipionem, praeterea civitatis
nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, cum maiorum imagi- 35
nes intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem ac-

5 qui ex quae P || 14 iis P (pro eis sic A in marg. p) C, is vel uis vel
ius C, del. Dietschius || fuit uti tuti aut PC (quorum optimus uti et s. s.
tuti), fuit tuti aut vel fuit utique tuti aut C: apparet uti iteratione proximi
vocabuli ortum esse || 17 portendant ex propendant P || 20 gratificari ex
letificari P || 26 tamq; utili ex tam utili P || 29 magistratū (s. er.) P, ma-
gistratum vel magistratus C || sim PC, sum C

cendi. scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in 6
 sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egre-
 giis viris in pectore crescere neque prius sedari, quam virtus
 eorum famam atque gloriam adaequaverit. at contra quis est 7
 5 omnium eis moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate
 neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines
 novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire,
 furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia
 et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque 8
 10 alia omnia huiusmodi per se ipsa clara et magnifica sint, ac
 non perinde habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est.
 verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum 9
 piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iu- 5
 15 gurtha rege Numidarum gessit, primum quia magnum et atrox
 variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobili-
 tatis obviam itum est. quae contentio divina et humana cuncta 2
 permiscuit eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum
 atque vastitas Italiae finem faceret. sed priusquam huiusmodi 3
 20 rei initium expedio pauca supra repetam, quo ad cognoscendum
 omnia inlustria magis magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal 4
 post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime adtri-
 verat, Masinissa rex Numidarum in amicitiam receptus a P. Sci-
 25 pione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et
 praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthagi-
 niensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late
 imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros
 manu ceperat, regi dono dedit. igitur amicitia Masinissae bona 5
 30 atque honesta nobis permansit. sed imperi vitaeque eius finis
 idem fuit. dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale 6
 et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Adherbalem et Hiemp-
 salem ex sese genuit Iugurthamque filium Mastanabalis fratris,
 quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dere-
 35 liquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus decora facie sed 6
 multo maxime ingenio validus, non se luxu neque inertiae

4 adaequaverit *PC*, adaequavit *C* || 6 contendat (*n. eras.*) *P* || 9 pro-
 inde *C*, perinde *PC* || 11 qui ea *ex* quia *P* || 16 dehinc *PC*, dein *pC* || nobi-
 litatis *in marg.* *P* || 17 obviam itum *ex* obviam *P* || 20 expedio *PC*, expe-
 diam *C* || 26 carthaginiensibus *ex* carthaginiensis *P* || 27 siface *ex* sifaci**
P || 32 gulussa *ex* galussa *P* || hiemsalem *P* || 31 hortus *ex* ortum *P* || 37
 luxu *C*, *Fronto* p. 162 *Diomed.* p. 341, luxu *PC*, luxuriae *Macrob. de diff.*
 19, 29

- conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferre, plurimum facere minimum ipse de se loqui. quibus rebus Micipsa, tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen postquam hominem adolescentem exacta sua aetate et parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, nequa seditio aut bellum oriretur anxius erat. his difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare. igitur bello Numantino Micipsa, cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit. nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. ac sane, quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
- 8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi

2 iaculari equitare *Macr. Diom.* (sic *cod. B*, iaculati *om. codd. AM*) *ll. cc.* || gloria *om. Diom. l. c.* || 3 esset *P* || 5 facere et minimum *PC praeter unum*, et *om. Fronto et Macrob. ll. cc.* || 11 oportunitas ex oportunitatis *P*

- domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. sed post- 2
- 5 quam Numantia deleta P. Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod 10
- multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. sic locutus cum litteris 9 eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat. 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam 2
- 15 rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitemur, tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.' igitur rex ubi ea, quae fama 3 acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute 20
- tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit. sed ipse paucos post 4 annos morbo atque aetate confectus cum sibi finem vitae adesse intellexeret, coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse. 25
- 'Parvum ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe sine opibus in regnum meum accepi, existumans non minus me tibi quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore. neque ea res falsum me habuit. nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissu- 2
- 30 me rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti. in Hispania nomen familiae renovatum est. postremo, quod difficillimum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. nunc, quoniam 3 mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem 35
- moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque thesauri 4

3 imperii *PC*, imperio *C* || 7 abduxit *C*, adduxit *PC* || 11 suam et ipsum pecuniam *PC* || 15 certo *PVC*, certe *C* || 16 et populo romano *PVC*, populoque romano *C* || opes *P* || 17 en *C*, om. *PV* || 19 cum *C*, sum *PC* || 23 finem *s. s.* *P* || 26 ego iugurtha te *PC*, ego te iugurtha *VC* || 27 regnum meum *PV*, meum regnum *C* || 28 liberis *del. Ursinus* || 30 oneravisti *V* || 34 vitae finem *V* || 35 te *PVC*, om. *C* || 37 thesauri (*eras. n*) *V*

- praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere ne-
 5 que auro parare queas: officio et fide pariuntur. quis autem ami-
 6 cior quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis
 7 hostis fueris? equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni
 8 eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res crescunt, 5
 9 discordia maxumae dilabuntur. ceterum ante hos te, Iugurtha,
 10 qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere
 decet. nam in omni certamine qui opulentior est, etiamsi accipit
 11 iniuriam, tamen quia plus potest, facere videtur. vos autem,
 Adherbal et Hiempsal, colite observate talem hunc virum, imi-
 tamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse
 videar quam genuisse.
- 11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et
 ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne re-
 2 spondit. Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi more 15
 3 regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenerunt, ut
 4 inter se de cunctis negotiis disceptarent. sed Hiempsal, qui mi-
 numus ex illis erat, natura ferox et iam antea ignobilitatem Iu-
 gurthae, quia materno genere inpar erat, despiciens, dextra Ad-
 herbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas ho- 20
 5 nori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen ut aetati concederet fa-
 6 tigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. ibi cum
 multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
 res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi:
 nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo 25
 7 valuisse. tum idem Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum
 illum tribus proxumis annis adoptione in regnum pervenisse.
 8 quod verbum in pectus Iugurthae altius quam quisquam ratus
 9 erat descendit. itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri
 parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per 30
 10 dolum caperetur. quae ubi tardius procedunt neque lenitur ani-
 mus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.
- 12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi,
 propter dissensionem placuerat dividi thesauros finisque imperi
 2 singulis constitui. itaque tempus ad utramque rem decernitur, 35
 3 sed maturius ad pecuniam distribuendam. reguli interea in loca
 propinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal in op-
 pido Thirmda forte eius domo utebatur, qui proximus lictor

3 tuis *ex* tuus *P* || 7 qui aetate *ex* quia etate *P* || 10 colite et obser-
 vate *C*, *Prisc.* vol. II p. 455, et *om. PVC* || 11 et intuemini *Prisc. l. c.* || 16
 iusta *p*, iuste *P* || 18 sorox *P* || 24 iacit *PC*, ait *C* || 26 sibi *ex* simul *P* || 27
 illum his tribus pauci *C* || adoptione *PC*, adoptione *C*, *del. Dietrichius*
 || 37 propinqua thessauris *P* || 38 thyrmda *P*

Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas parat — nam verae ad Hiempsalem referebantur — ceterum, ubi res postularet, 4
 5 se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi 4 conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. qui postquam in aedis inrupere, divorsi regem quaerere, dor- 5 mientis alios alios occurrentis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum interim 10
 10 Hiempsal reperitur occultans se tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi di- 13
 volgatur. Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, 15
 15 metus invadit. in duas partis discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, sed illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha 2
 2 quam maxumas potest copias armat, urbis partim vi alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent 3
 20 de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis contendere. sed ubi res ad certamen venit, victus 4
 4 ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. tum Iugurtha patris consiliis, postquam omnis Numidiae potie- 5
 5 batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum 25
 25 Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum 6
 6 auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos ad-
 30 quirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam legati venere et ex praecepto regis hos- 7
 7 pitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut ex
 35 maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. quorum pars spe alii praemio inducti singulos ex senatu am- 8
 8 biundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. igitur ubi 9
 9 legati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

‘Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi prae- 14

3 suam PC, sua C, Grutorus || 4 referabantur P || 7 irrumpere (i in ras.) P || 8 alios alterum s. s. P || 13 breui PC, breui tempore C || 21 sperabat Nonius p. 259 || 23 omni (super i rasura) numidia* (e eras.) P, omnis numidiae vel omni numidia C || 27 romam legatos PC, legatos romam C || praecipit C, praecipit PC || 32 numerum ex numero P

cepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias munimenta regni 5
 2 me habiturum. quae cum praecepta parentis mei agitare, Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus
 3 expulit. atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum 19
 venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia possem a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si
 4 desideranda erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod mihi
 5 miserrimum est, cogor prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt. familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore 20
 6 magis fides eius quam fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere. si ad impetrandum nihil causae haberem praeter miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis inops, 25
 7 alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. 25
 8 verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginiensis. vestra beneficia mihi erepta sunt, 30
 9 patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, beneficia tua evasere ut, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extincor sit? numquamne ergo familia nostra quieta
 10 erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsabitur? dum Carthaginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis

4 adfinium loco *Vz*, in adfinium locum *PC*, in adfinium loco *C* || 5 exercitus *V* || 12 possem unus ex *C m. 1*, posse me *PC*, posse *V* || 14 sed] se *P* || 15 in *om. P* || 19 familia* (*m eras.*) *P* || 27 per** scelus (*se er.*) *P* || 29 explere* siphacem (*corr. expulere*) *P* || 33 tuis *om. V* || is] id *V* || 34 ne *om. V*, ss. *P*, del. *Kritzius* || 37 ab *p*; a *P*

hostis nullus erat, nisi forte, quem vos iussissetis. ecce autem ex 11
 inproviso Iugurtha, intoleranda audacia scelere atque superbia
 sese eferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto,
 primum regnum eius sceleris sui praedam fecit, post, ubi me eis-
 5 dem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum ex-
 pectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo,
 inopem et coopertum miseris effecit, ut ubivis tutius quam in
 meo regno essem. ego sic existumabam, patres conscripti, uti 12
 praedicanter audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam
 10 diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex
 omnibus maxime tutos esse. quod in familia nostra fuit, prae- 13
 stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium tuti
 simus, in vostra manu est, patres conscripti. pater nos duos fra- 14
 tres reliquit, tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est con-
 15 iunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alterius ipse ego
 manus inopias vix effugi. quid agam? aut quo potissimum infelix 15
 adcedam? generis praesidia omnia extincta sunt. pater, uti ne-
 cesse erat, naturae concessit. fratri, quem minime decuit, propin-
 quis per scelus vitam eripuit. adfinis, amicos, propinquos cete-
 20 ros meos alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in
 crucem acti pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta est
 anima, clausi in tenebris cum maerore et luctu morte graviores
 vitam exigunt. ^{si} omnia, quae aut amisi aut ex necessariis ad- 16
 vorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, siquid ex inproviso
 25 mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus pro
 magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet. nunc 17
 vero exul patria domo, solus atque omnium honestarum rerum
 egens quo adcedam aut quos appellem?, nationesne an reges,
 qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt?
 30 an quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia
 monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest,
 qui aliquando vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita insti- 18
 tuit, patres conscripti, nequem coleremus nisi populum Romanum,
 ne societates neu foedera nova acciperemus, abunde magna prae-
 35 sidia nobis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mu-
 taretur, una occidendum nobis esse. virtute ac dis volentibus 19

2 scelere] see in ras. P || atque] et V || 3 sese C, se V, om. P || 4
 praedam (a ex u) P || 5 nequit PC, non quit V p || 8 meo regno PC, regno meo
 VC || 10 laboris V || 11 fuit: praestitit (: in praesentia in marg.) P || 17 ne-
 cessaerant P || 18 natura P || 20 meos om. V? || pras in P || 21 obiecti ex
 adiecti P || 22 anima est V || et] atque V || 28 adcedam ex accedens P ||
 an PVC, aut C || 34 societates (s in ras.) P || ne PC, neu V || 35 mutaretur
 p, muteretur P

- magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt: quo
 20 facilius sociorum iniurias curare licet. tantum illud vereor, ne-
 quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat,
 quos ego audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos,
 nequid de absente incognita causa statuatis, fingere me verba et 5
 21 fugam simulare, cui licuerit in regno manere. quod utinam illum,
 quocius inpio facinore in has miserias proiectus sum, eadem haec
 simultantem videam, et aliquando aut apud vos aut apud deos in-
 mortalibus rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc scel-
 22 leribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excrucia- 10
 tus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque
 miseriarum gravis poenas reddat. iamjam frater, animo meo car-
 rissime, quamquam tibi immaturo et unde minime decuit vita
 erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum
 23 tuum. non enim regnum sed fugam exilium egestatem et om- 15
 nias has quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti.
 at ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum
 humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne ini-
 24 iurias persequar ipse auxili egens an regno consulam, cuius vi- 20
 tae necisque potestas ex opibus alienis pendet. utinam emori
 fortunis meis honestus exitus esset neu vivere contemptus vi-
 25 dere, si defessus malis iniuriae concessissem. nunc neque vi-
 vere lubet neque mori licet sine dedecore. patres conscripti,
 per vos, per liberos atque parentes vestros, per maiestatem po-
 26 poli Romani, subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite 25
 pati regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et sangui-
 nem familiae nostrae tabescere.'
- 15 Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae largi-
 tione magis quam causa freti paucis respondent. Hiempsalem
 ob saevitiam suam ab Numidis interfectum, Adherbalem ultro
 bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam
 facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere ne se alium pu-
 27 tarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta
 2 sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. senatus statim
 consulitur. fautores legatorum, praeterea [senatus] magna pars 35
 gratia depravata Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtu-

7 quocius *V* p in marg., cuius *P* || 9 ne p in marg. *VC*, ut *C*, ut (t in ras., u post inser.) *P* || 21 neviuro *P* (sed re s. s., cetera in rasura) *C*, neu iure vel ne uiuere *C* || 23 neq. emori sine dedocere *V* || 24 per uos - p. ro-
 mani om. *V* || 26 quodum est **** | ** per scelus (erasa videntur p urm |
 sc) *P* || 27 nostrae *VC*, ut *P* || 30 infectum *P* || 35 senatus magna pars
 (pras *P*) *PC*, magna pars senatus vel magna senatus pars vel magoa pars
C, unde senatus del. Gruterus

- tem extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at contra pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius erat, subven- undum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis inpiger factiosus avidus potentiae honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit. vicit tamen in senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. decretum fit uti decem legati regnum, quod Micipsa optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. reliquos legatos eadem via adgressus plerisque capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in divisione quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
- Res postulare videtur Africae situm paucis exponere et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haud facile compertum narraverim. cetera quam paucissumis absolvam.
- In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant. mare saevom inportuosum, ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus, caelo terraque penuria aquarum. genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum. plerisque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere: nam morbus haud saepe quemquam superat. ad hoc maligni generis plurima animalia. sed qui mortales initio

13 largitionis *P* || 14 consuls *P*, consul *vel* consulibus *C* || 15 interfectis *ex* interfectus *P* || 16 in inimicis *unus ex z*, in amicis *PC* || 18 fama fide *PC*, famae fide *C*? || 21 epulentior *P* || 34 cathabathmon *P* || pecori (*ex -ra*) *p* arbori *P* || 37 laboris nec plerosque *Fronto p. 163*

Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque optinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam. ceterum 5 fides eius rei penes auctores erit. V

- 18 Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti pecoribus.
 2 ei neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur:
 3 vagi palantes quas nox coegerat sedes habebant. sed postquam 10 in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius compositus ex variis gentibus amisso duce ac passim multis sibi
 4 quisque imperium petentibus brevi dilabitur. ex eo numero Medi Persae et Armenii, navibus in Africam transvecti, proximos 15 nostro mari locos occupavere, sed Persae intra Oceanum 15 magis eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mutandi
 6 copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio prohibebant. ei paulatim per conubia Gaetulos secum miscuere, et quia 20 saepe temptantes agros alia deinde alia loca petiverant, semet
 8 ipsi Nomadas appellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus
 9 tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis accessere Libyes — nam ei propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus — eique mature op- 25 pida habuere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter
 10 se instituerant. nomen eorum paulatim Libyes conrumpere, bar-
 11 bara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res Persarum brevi adolevit ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxuma Cartha- 30
 12 gine Numidia appellatur. deinde utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est, victi omnes in gen- 35

2 sint C, sunt PC || 7 lybies vel libies *prosmiscue* P || 10 quas PC, qua C || 14 armeni P || 18 commertio P, commercia C cf. *Iug.* 67, 1 || 19 secum om. P || 20 alia loca (*ex alio loco*) ***** (*loca eras.*) petuerant P || 21 ipsi C, ipsos (os *in ras.*) P || nomadas P et *ex z optimus*, numidas pC || 23 tecto P || armenis P || 24 gentuli P || 25 procul magis ab P || mature *ex nature* P || 30 proxima carthagine *Arusianus* p. 252, proxima carthagini *Dion.* p. 410, proxime (*proxum in marg. p*) carthaginem PC || 32 cogere (e *sup. o*) P, 1 cogere p. *in marg.*

tem nomenque imperantium concessere. postea Phoenices, alii 19
 multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sol-
 licitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadru-
 metum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere eaeque
 5 brevi multum auctae pars originibus suis praesidio aliae decori
 fuere. nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, 2
 quoniam alio properare tempus monet.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa divi- 3
 dit, secundo mari prima Cyrene est, colonia Theraeon, ac dein-
 10 ceps duae Syrtes interque eas Leptis, deinde Philaenon arae,
 quem locum Aegyptum versus finem imperi habuere Carthagini-
 enses, post aliae Punicae urbes. cetera loca usque ad Maureta- 4
 niam Numidae tenent, proximi Hispania Mauri sunt. super 5
 Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis alios incultius
 15 vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis 6
 ardoribus. igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et 7
 finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Ro-
 manus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars
 et Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant,
 20 Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera
 ignarus populi Romani itemque nobis neque bello neque pace
 antea cognitus. de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei 8
 satis dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha 20
 25 contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, cer-
 tum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat,
 omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus ac-
 census, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adher-
 balis animum intendit. ipse acer bellicosus, at is quem pete- 2
 30 bat quietus imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metu-
 ens magis quam metuendus. igitur ex improviso finis eius cum 3
 magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia
 praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equi-
 tatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum 4
 35 convortit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas
 manu vindicaturum eamque rem belli causam fore. at ille, quod 5
 neque se parem armis existumabat et amicitia populi Romani
 magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniu-
 ria questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant,

3 hadrymetum P || 10 phylonon P || 13 proximi hispania Arusianus
 p. 252, proximi hispanias P, proxime hispaniam C || 15 aethiopas P || 18
 pras P || || 28 antemameribus (sup. a secundam v p) P

- prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia
 6 temptatum antea secus cesserat. neque eo magis cupido Iugur-
 thae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam in-
 7 vaserat. itaque non uti antea cum praedatoria manu, sed magno
 exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numi- 5
 8 diae imperium petere. ceterum qua pergebat urbis agros vastare, ✓
 21 praedas agere, suis animum hostibus terrorem augere. Adherbal
 ubi intellegit eo processum, uti regnum aut relinendum esset
 aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae ob-
 2 vius procedit. interim haud longe a mari prope Cirtam oppidum 10
 utriusque exercitus consedit et quia diei extremum erat proe-
 lium, non inceptum. sed ubi plerumque noctis processit, obscuro
 etiam tum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium
 invadunt, semisomnos partim alios arma sumentis fugant fun-
 duntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit et ni 15
 multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moeni-
 bus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum
 3 bellum foret. igitur Iugurtha oppidum circumscedit, vineis turri-
 busque et machinis omnium generum expugnare adgreditur,
 maxime festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proe- 20
 lium factum ab Adherbale Romam missos audiverat.
- 4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adules-
 centes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, senatus po-
 pulique Romanii verbis nuntient velle et censere eos ab armis
 discedere, de controversiis suis iure potius quam bello disceptare: 25
 22 ita seque illisque dignum esse. legati in Africam maturantes ve-
 niunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de proelio
 facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens
 2 erat. quorum Iugurtha accepta oratione respondit sibi neque
 maius quicquam neque carius auctoritate senatus esse; ab adu- 30
 lescentia ita se enisum ut ab optumo quoque probaretur; virtute,
 non malitia P. Scipioni summo viro placuisse; ob easdem artis
 3 a Micipsa non penuria liberorum in regnum adoptatum esse. ce-
 terum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum
 4 iniuriam minus tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; 35
 quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse. populum Roma-
 num neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium
 sese prohibuerit. postremo de omnibus rebus legatos Romam
 5 brevi missurum. ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi

1 sumere quia *p*, summere quem *P* || 3 iam *s. s.* *P* || 6 aperto *P* || 11
 proelium *ex* proelio *P* || 14 invadunt *ex* invadit *P* || fugant fundantque *ex*
 fundant fundantque *P* || 20 laegatorum *ex* largitorum *P* || 24 verbis *s. s.* *P* ||
 25 de controuersiis - disceptare *z*, *om.* *PC* || 34 quo *C*, quod *PC*

- copia non fuit. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, ne-
que propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesidiis fir-
mat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare.
5 defensoribus moenium praemia modo modo formidinem osten-
tare, suos hortando ad virtutem arrigere, prorsus intentus cun-
cta parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas in extre-
mo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum
necessariorum bellum non trahi posse, ex eis qui una Cirtam pro-
fugerant duos maxime impigros delegit. eos multa pollicendo ac
10 miserando casum suum confirmat uti per hostium munitiones
noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidae pau-
cis diebus iussa efficiunt. litterae Adherbalis in senatu recitatae,
quarum sententia haec fuit.
15 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres conscri-
pti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me
invasit, ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat,
sanguinem meum quam omnia malit. itaque quintum iam men-
sem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, ne-
20 que mihi Micipsae patris mei beneficia neque vestra decreta auxi-
liantur: ferro an fame acrius urgear incertus sum. plura de Iu-
gurtha scribere dehortatur me fortuna mea. etiam antea exper-
tus sum parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego illum su-
pra quam ego sum petere neque simul amicitiam vestram et reg-
25 num meum sperare. utrum gravius existumet, nemini occul-
tum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde
patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil
ad vos. verum nunc vestrum regnum armis tenet, me, quem vos
30 imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum ver-
ba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est reliquom nisi
vis vestra, quo moveri possit? nam ego quidem vellem et haec
quae scribo et illa quae antea in senatu questus sum vana forent
potius quam miseria mea fidem verbis faceret. sed quoniam eo
natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mor-
35 tem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et crucia-
tus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vestrum est, uti
lubet consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem imperi,

12 pergerent *ex* gerunt *P* || 15 ad *om.* *V* || 16 subiit *P* || 20 mei *om.*
V || 21 incertus sum *PC*, incertum est *Vp* (*in marg.*) *z* || plura - expertus
sum *in marg. inf.* *P* || 30 nisi vis uestra quo (*vel qua*) moveri *C*, nisi vis
(vis *P*) uestra a qua moveri *PC*, nisi vis commoveri *V* || 32 scribo *PC*,
Servius Fuldensis in Verg. A. 1, 392, scripsi *V* || 34 ut] et *V* || 35 cruci-
atium *V* || 37 me manibus *PCV*, me ex manibus *C*

per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.

- 25 His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittun-
dum censerent et quam primum Adherbali subveniendum, de
Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. 5
2 sed ab eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum est ne tale
3 decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis
4 solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam maio-
res natu nobiles, amplis honoribus usi. in quis fuit M. Scaurus,
de quo supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps. 10
5 ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo
navim ascendere. dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham
mittunt, quam ocissime ad provinciam adcedat seque ad eum
6 ab senatu missos. ille ubi accepit homines claros, quorum aucto-
ritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, 15
7 primo comotus metu atque lubricine divorsus agitabatur. time-
bat iram senatus, ni paruisset legatis: porro animus cupidine cae-
8 cus ad inceptum scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio
9 pravum consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam
inrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium aut 20
10 dolis sese casum victoriae inventurum. quod ubi secus procedit
neque quod intenderat efficere potest, ut prius quam legatos con-
veniret Adherbali potiretur, ne amplius morando Scaurum quem-
plurimum metuebat incenderet, cum paucis equitibus in provin-
11 ciam venit. ac tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, 25
quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere. ea postquam Cirtae audita sunt,
12 Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi deditione
facta propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore,
Adherbali suadent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum 30
2 ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae fore. at ille, ta-
metsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eos-
dem, si adversaretur, cogundi potestas erat, ita uti censuerant Ita-
3 lici deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum
necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiss- 35
cue, uti quisque armatis obviis fuerat, interficit.
- 27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu agi-

3 africa P || 4 quam ex quem P || 6 enisum est C, enisum ~ (non ~) P,
enisum C || 9 usi PC, om. C || 10 senatus princeps PC, in senatu princeps
C || 12 nauimpC, naumem PC || 17 legatis ex legatus P || 18 rapiebat: | (punc-
tum add. p) P, rapiebat aut rapiebatur C || 19 circumdato s. s. (eras. con-
gregato) P || 20 diducta C, ducta PC || 21 inuenturum ex inuecturum P || 25
graves minę ex gravissimę P || 35 promisce P || 36 armatis C, armatus PC

tari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahundo tempus, atrocitatem facti leniebant. ac ni C. Memmius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus 2 potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset id agi ut per
5 paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia 3 populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae, consules declarati P. Scipio Nasica 4
10 L. Bestia: Calpurnio Numidia Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus qui in Africam portaretur scribitur, stipendium aliaque quae bello usui forent decernuntur. at Iugurtha, contra spem 28 nuntio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad senatum legatos
15 mittit eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit omnis mortalis pecunia aggrediantur. qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus est placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet: ita infectis rebus illi domum discedunt. interim Calpurnius parato 3
4 exercitu legat sibi homines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus, cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam in consule nostro 5
25 multae bonaeque artes et animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. sed legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro ex 6
Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius initio paratis 7
30 commeatibus acriter Numidiam ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit. sed ubi Iugurtha per legatos 29 pecunia temptare bellicae quod administrabat asperitatem ostendere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ceterum 2
socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus, 35
qui tametsi a principio plerisque ex factione eius corruptis acerrime regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. sed Iugurtha primum tan- 3

10.1. bestia P, cf. Mommsenus R. Forsch. vol. I p. 41, l. calpurnius bestia vel l. bestia calpurnius vel calpurnius l. bestiae C || 11 alia quaeq; bello P || 12 florent P || 13 ueniam ire (vel iri) C, venire PC || 15 praecipit PC, praecipit C || 19 italiae P || 22 auctoritas P || 25 artes et animi Frontonis p. 163 codex teste Du Rieu: et om. PC || 26 laboris Fronto l. c. || 27 inuidias P || 31 urbes p, urbe P || 32 pecuniae P || 37 primum PC, primo C

- tum modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum. postea vero quam participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus prae-
- 4 sens agere. ceterum interea fidei causa mittitur a consule Sex- 5
tius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam. cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat,
- 5 quoniam deditionis mora indutiae agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua cum 10
Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero die quasi per saturationem sententiis exquisitis in deditionem accipitur. sed uti pro consilio imperatur erat, elephantum triginta, pecus atque equi
- 7 multi cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Numidia et ex- 15
ercitu nostro pax agitabatur.
- 80 Postquam res in Africa gestas quoque modo actae forent fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis invidia, patres solliciti erant. probarentne tantum flagitium an decretum consulis subverterent 20
2 parum constabat. ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpediebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere ne rem publicam, 25
ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis
- 4 animum incendebat. sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex tam multis orationem eius perscribere ac potissimum ea dicam, 30
quae in contione post reditum Bestiae huiusmodi verbis disseruit.
- 81 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei

4 stuit *P* || 6 uagam (vel uacam) *C*, cf. titulus Henz. 6792a, uaccam *P* (qui constanter uacca et uaccenses exhibet) *C* (e quibus unus constanter uaga et uagenses) || 7 acceptio *p*, accepto *P* || 10 acciperetur *p*, acceperatur *P* || 11 postero *p*, postera *P* || saturam *PC*, satyram *pC*, scaurum *C* || 14 argent* (o eras.) *P* || 15 magistratus rogandos *ex* magistratos rogandos *P* || 18 fama *p*, fame *P* || facto *p*, facta *P* || 19 patris *P* || 23 potentia^s *P* || 25 vindicandum *p*, vindicandam *P* || monere ne rempublicam *s*, monere ne populum romanum (*P. R. P*) *PC*, monere *p. r.* ne rem *p.* *C* || 26 desererent *ex* dissererent *P* || 28 incendebat *PC*, accendebat *C* || tempestate *R. M* em-nii (fuit emmii) *P* || 30 ea - quae *C*, eam - quae *PC*, eam - quam *C* || 31 contionem *P*

publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nul-
 lum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam honoris est.
 nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio 2
 fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perie-
 5 rint vestri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia
 corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxii inimicis exurgitis 3
 atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. sed 4
 quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae
 animus subigit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo 5
 10 tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem faciam, in vo-
 stra manu situm est, Quirites. neque ego vos hortor, quod saepe 6
 maiores nostri fecere, uti contra iniurias armati eati: nihil vi,
 nihil secessionem opus est. necesse est suomet ipsi more praecipi-
 tes eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in 7
 15 plebem Romanam quaestiones habitae sunt. post C. Cracchi et
 M. Fulvi caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere
 necati sunt. utriusque cladis non lex verum lubido eorum finem
 fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere. quid- 8
 quid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. su- 9
 20 perioribus annis taciti indignabimini aerarium expilari, reges et
 populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem
 et summam gloriam et maxumas divitias esse. tamen haec talia
 facinora inpune suscepisse parum habuere itaque postremo le-
 ges, maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita
 25 sunt. neque eos, qui ea fecere, pudet aut poenitet, sed incedunt 10
 per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars trium-
 phos suos ostentantes: proinde quasi ea honori non praedae ha-
 beant. servi aere parati iniusta imperia dominorum non per- 11
 ferunt, vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem
 30 toleratis? at qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? homi- 12
 nes sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentis-
 sumi et eidem superbissimi, quibus fides decus pietas, po-
 stremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eo- 13
 rum occidisse tribunos plebis alii quaestiones iniustas plerique

3 quindecim (XV P, X U p in marg.) PCV, uiginti C praeter singulos
 in quibus X vel XII || 4 inulti PC, multi C, inulti V || 5 defensores P, corr.
 p || 6 qui ne ex qua me P || 6 obnoxii PVC, obnoxii C || 8 obviam ire
 PVC, ire obviam C || factionis potentiae PC, potentiae factionis V || 11 si-
 tum estq. neque V || 12 uestri PVC, nostri C || 14 eant P || graccho p,
 graco P || 20 indignabimini P || 27 proinde PVC, perinde pC || honores non
 praedas V et in marg. p (abscisso margine nunc relicta sunt . . res . p) ||
 28 servi ** reparati (ae cr.) P || 29 quirites om. V || 30 publicam om. P,
 p. add. p || 31 scelerantis simi P, corr. p || 32 et idem PVC, idemque C ||
 33 questui ex quae tui P

- 14 caedem in vos fecisse pro munimento habent. ita quam quisque
 pessume fecit tam maxume tutus est. metum ab scelere suo ad
 ignaviam vestram transtulere, quos omnis eadem cupere ea-
 15 dem odisse eadem metuere in unum coegit. sed haec inter bo-
 16 nos amicitia inter malos factio est. quodsi tam vos libertatis 5
 curam haberetis quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto
 neque res publica, sicuti nunc, vastaretur et beneficia vestra pe-
 17 nes optimos non audacissimos forent. maiores vestri parandi
 iuris et maiestatis constituendae gratia his per secessionem ar-
 mati Aventinum occupavere. vos pro libertate, quam ab illis 10
 accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius,
 quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non para-
 18 visse. dicet aliquis 'quid igitur censes? vindicandum in eos qui
 hosti prodidere rem publicam.' non manu neque vi, quod magis
 vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus 15
 19 in indicio ipsius Iugurthae. qui si dediticius est, profecto iussis
 vestris oboediens erit, sin ea contemnit, scilicet existumabitis,
 qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum im-
 punitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, ad rem publicam
 20 damna atque dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam 20
 vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tem-
 pora magis placent, cum regna provinciae leges iura iudicia bella
 atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos
 erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus,
 imperatores omnium gentium satis habebatis animam retinere: 25
 21 nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? atque
 ego, tametsi viro flagitiosissimum existumo impune iniuriam ac-
 cepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam
 cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem
 22 casura esset. nam et illis, quantum importunitatis habent, parum 30
 est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur,
 et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intelletis aut ser-
 23 viundum esse aut per manus libertatem retinendam. nam fidei
 quidem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt vos
 liberi esse, facere illi iniurias vos prohibere, postremo sociis no- 35
 24 stris veluti hostibus hostibus pro sociis utuntur. potestne in tam

3 idem cupere *Vp* (*in marg.*), eadem cupere *om.* *Donat. in Ter. Hec.*
 1, 2, 95 || 5 fastio *vel* fartio *V* || 6 curam libertatis *V* || protectione *que V* ||
 12 maius *VC*, magis *PC* || 13 censes *ex* censet *P* || 15 uos] uobis *V* || 17 con-
 temnet *V* || contemnit [*profecto*] scilicet (*glosa est s. s, p*) *P* || 27 viro *PVC*,
 uirum *C* || 28 scelerantis *simus P, corr. p* || 29 sunt *s. s. P* || pernece *ex*
 perniciem *P* || 35 nostris *PVC*, uostris *C* || 36 hostibus hostibus *C prius*
eras. in P, alterum om. VC

- divorsis mentibus pax aut amicitia esse? qua re moneo hortor- 25
 aere vos ne tantum scelus impunitum omittatis. non peculatus
 aerari factus est neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae
 quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo ha-
 5 bentur. hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum
 imperium vestrum est: domi militiaeque res publica venalis fuit.
 quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit re- 26
 licum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? nam im-
 pune quae lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui- 27
 10 rites, hortor ut malitis civis vestros perperam quam recte fecis-
 sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. ad hoc in re, 28
 publica multo praestat beneficii quam malifici inmemorem esse.
 bonus tantum modo segnior fit, ubi neglegas, at malus inpro-
 bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxilii egeas. 29
- 15 Haec atque alia huiusmodi saepius dicundo Memmius po- 32
 pulo persuadet uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugur-
 tham mitteretur eumque interposita fide publica Romam duceret,
 quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae
 captae accersebat, delicta patefierent. dum haec Romae geruntur, 2
 20 qui in Numidia relictii a Bestia exercitui praeerant secuti morem
 imperatoris sui plurima et flagitiosissima facinora fecere. fuere, 3
 qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas
 vendere, pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in 4
 animos eorum veluti tabes invaserat. at Cassius praetor perlata 5
 25 rogatione a C. Memmio ac perculsa omni nobilitate ad Iugurtham
 proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis
 persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam mi-
 sericordiam eius experiri mallet. privatim praeterea fidem suam
 interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis
 30 ea tempestate fama de Cassio erat. igitur Iugurtha contra decus 33
 regium cultu quam maxime miserabili cum Cassio Romam ven-
 nit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab 2
 omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae
 supra diximus, C. Baebium tribunum plebis magna mercede pa-

2 omittatis *Cp*, obmittatis *P*, amittatis *V* || peculatus *p*, pecu *P* || 7
 vindicantur *V* || 10 recte *P* || 12 beneficii quam maleficii memorem esse *P*
 (vel inmemorem) *C*, beneficii memorem esse quam maleficii *VC* et *p* in
marg. (ubi nunc supersunt beneficii 1 et sub his quam mal) || 15 saepius
 dicundo scripsi: saepe indicendo *PC* || meminimus *es* meminimus *P* || 19 ac-
 cersebat *PC*, arcessebat *C*, accersebant vel arcessebant *C* || 23 uenderent *PC*
 || agebat *P* || 24 ** animo *P* (in *eras*.), animos *p* || praetor (pr. *P*) *PC*, om. *C*
 || 26 et om. *P*, s. s. *p* || 29 quam publicam] quam publi *ex* quam ille *P* || 32
 confirmatus *ex* confirmatis *P* || 33 potentia * (e *eras*.) *P*

- rat, cuius inpudentia contra ius et iniurias omnis munitus foret.
- 3 at C. Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes
erat et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui
aperiret, more maiorum de hoste supplicium sumi, dignitati quam
irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, po- 5
stremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore.
- 4 post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Romae
Numidiaequae facinora eius memorat, scelera in patrem fratresque
ostendit. quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit quam-
quam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis 10
ex illo habere. si verum aperiatur, in fide et clementia populi Ro-
mani magnam spem illi sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore
34 sed se suasque spes corrupturum. deinde ubi Memmius di-
cundi finem fecit et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius
tribunus plebis quem pecunia corruptum supra diximus, regem 15
tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, ve-
hementer accensa terrebat eum clamore vultu, saepe inpetu at-
2 que aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. ita
populus ludibrio habitus ex contione discedit, Iugurthae Bestiae-
que et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt. 20
- 35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine Massiva,
Gulussae filius Masinissae nepos, qui quia in dissensione regum
Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto
2 profugus ex patria abierat. huic Sp. Albinus, qui proximo anno
post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persua- 25
det, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera
invidia cum metu urgeat, regnum Numidia ab senatu petat.
3 avidus consul belli gerundi movere quam senescere omnia male-
4 bat. ipsi provincia Numidia Minucio Macedonia evenerat. quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis satis 30
praesidi est, quod eorum alium conscientia alium mala fama et
timor inpediebat, Bomilcari proximo ac maxime fido sibi impe-
rat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae parat,
ac maxime occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numi-
5 dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur et per 35
homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo
loca atque tempora cuncta explorat. deinde, ubi res postulabat,

1 inpudentia ex inpudicitia P || 2 quamquam (ex quemquam) rei P ||
3 iubebat p, debebat P || nisi PC, ni C || 8 patrem fratresque PC, fratrem
patresque C || 9 quamquam p, quemque P || 11 aperiatur PC, aperiret C || 12
saluti ex salute P || 24 patria P, africa C || 26 extirpe P || 31 praesidii ß
ex praesidia P || aliam mala P (lineola s. u p) || 32 fido sibi imperat] do
sibi imperat in rasura P || 36 egressusque p, egressisque P

insidias tendit. igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati 6
 erant, paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum obtruncat,
 sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino
 consule, indicium profitetur. fit reus magis ex aequo bonoque 7
 5 quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide
 publica venerat. at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius 8
 omisit contra verum niti, quam animum advortit supra gratiam
 atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur quamquam in 9
 priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno ma-
 10 gis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem di-
 mittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi,
 si de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis diebus eo-
 dem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. sed post-
 quam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens po-
 15 stremo dixisse urbem venalem et mature perituram, si empto-
 rem invenerit.

Interim Albinus renovato bello commeatum stipendium 36
 aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare:
 ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud
 20 longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum con-
 ficeret. at contra Iugurtha trahere omnia et alias deinde alias 2
 morae causas facere, polliceri deditionem ac deinde metum si-
 mulare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent, instare:
 ita belli modo modo pacis mora consulem ludificare. ac fuere 3
 25 qui tum Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque
 ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis
 quam dolo crederent. sed postquam dilapso tempore comitorum 4
 dies adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore re-
 licto Romam decessit, ea tempestate Romae seditionibus tribu- 37
 30 niciis atrociter res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, 2
 tribuni plebis resistentibus conlegis continuare magistratum ni-
 tebantur, quae dissensio totius anni comitia impediēbat. ea 3
 mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris re-
 lictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus
 35 ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis

3 hor**tantibus (*fuit homi tantibus?*) P || 7 obmisit P || animaduertit
 (d. s. s. P) PC, animaduertit vel animum aduertit C || 11 ueritus p, ueritas
 P || 15 urbem PC, o urbem C, Liv. Epit. 64 || si emptorem p, sumptu-
 ram P || 20 quouis - 22 deditionem om. P, in marg. sup. addit p || 24 modo
 alterum s. s. P || ludificare PC, ludificari Arusianus p. 245 || 25 albinum
 - consilii p, albinis - consili * * P || 33 aulus p (*in ras.*) C, albinus P cum
 duobus C: eodem modo eidem infra p. 62, 12. 18. 30 p. 63, 5 p. 65, 12 al-
 binum pro aulo substituunt, at correxit p

- in expeditionem evocat magnisque itineribus hieme aspera per-
 4 venit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. quod quam-
 quam et saevitia temporis et opportunitate loci neque capi neque
 obsideri poterat — nam circum murum situm in praerupti mon-
 tis extremo planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat 5
 — tamen aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet,
 aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere,
 38 aggerem iacere, aliaeque quae incepto usui forent properare. at
 Iugurtha cognita vanitate atque inperitia legati subdole eius au-
 gere amentiam, missitare supplicantis legatos, ipse quasi vitabun- 10
 2 dus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique
 Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in abditas re-
 giones sese veluti cedentem insequeretur: ita delicta occultiora
 3 fuere. interea per homines callidos diu noctuque exercitum
 temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfu- 15
 4 gerent conrumpere, alii signo dato locum uti desererent. quae
 postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de inproviso
 5 multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. milites Romani
 perculsi tumultu insolito arma capere alii alii se abdere, pars ter-
 ritos confirmare, trepidare omnibus locis. vis magna hostium, 20
 caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps, po-
 6 stre mo fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex
 eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Li-
 gurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus
 transiit ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per 25
 munitionem, quam uti defenderet acceperat, locum hostibus in-
 7 troeundi dedit eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda
 fuga, plerique abiectis armis, proximum collem occupaverunt.
 8 nox atque praeda castrorum hostis, quo minus victoria uterentur,
 9 remorata sunt. deinde Iugurtha postero die cum Aulo in conlo- 30
 quio verba facit. tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro
 clausum teneret, tamen se memorem humanarum rerum, si se-
 cum foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum. prae-
 10 terea uti diebus decem Numidia decederet. quae quamquam

1 expeditione (ē p) ** euocat P || 6 adderet ex aderat P || 8 iau ** re
 P, iacere p || 9 subdole pC, subdolo P, subdolos C || 10 vita *** bundus P ||
 12 aulum] v. ad p. 61, 33 || 13 occultiora * fue|re P (sed tjora in rasura;
 in marg. occultiore fuit p), occultiora fuere (vel fore) C || 15 partim C, par-
 tium PC || 18 auli] v. ad p. 61, 33 || 21 obscura|tum p, obscura|te P ||
 22 fugere ex fugare P || 27 irrumpere P || 28 occupauerunt PC, occupa-
 uere C || 30 remota P || aulo] v. ad. p. 61, 33 || 32 teneret *, tenet PC || 34
 decederet PC, discederet C

gravia et flagiti plena erant, tamen quia mortis metu nutabant, sicuti regi lubuerat pax convenit.

- Sed ubi ea Romae comperta sunt, metus atque maeror civitatem invasere. pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti ac maxime qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens senatum de foedere consulebat et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul impeditus a tribunis plebis, ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam profisciscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agendum. interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim conscii sibi alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. igitur ceteris metu percussis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat uti ipse in eo nu-

1 nutabant scripsi conl. Tac. Hist. 2, 76, idque in 'Basileensi' extare testis Rivius, mutabantur PC, mutabant vel minitabantur aliaque x et emendatores in C || 4 dolore P || 5 aulo] v. ad p. 61, 33 || 6 fuerint P || 11 auxilia ex auxilio P || 17 ardebat ex ardebit P || 19 agendum PC, agendum PC || 20 g. mamillus P || rogatione P || 22 neglegisset C, neglexisset PC || 29 memoratu ipse est! P || 30 iusserit PC, iusserit decreverit voluerit pC || 34 mamilia rogatione (roga in ras. P) PC, mamilli vel mamillii rogatione C

- 5 mero crearetur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex
 rumore et libidine plebis. ut saepe nobilitatem, sic ea tempe-
 state plebem ex secundis rebus insolentia ceperat. ||
- 41 Ceterum mos partium et factionum ac deinde omnium ma- 5
 larum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abun-
 2 dantia earum rerum, quae prima mortales dicunt. nam ante
 Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide mo-
 desteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque
 dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis
 3 artibus civitatem retinebat. sed ubi illa formido mentibus de- 10
 cessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque super-
 4 bia incessere. ita quod in adversis rebus optaverant otium post-
 5 quam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. namque coepere
 nobilitas dignitatem populus libertatem in libidinem vortere, sibi
 quisque ducere trahere rapere. ita omnia in duas partis abstracta 15
 6 sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum nobi-
 litas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in
 7 multitudine minus poterat. paucorum arbitrio belli domique
 agitabatur, penes eosdem aerarium provinciae magistratus gloriae
 triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur, prae- 20
 8 das bellicas imperatores cum paucis diripiebant. interea paren-
 tes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat,
 9 sedibus pellebantur. ita cum potentia avaritia sine modo mode-
 stiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque
 10 sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum 25
 ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam iniustae potentiae
 anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi permix-
 42 tio terrae oriri coepit. nam postquam Ti. et C. Gracchus,
 quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae
 addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera 30
 patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo
 per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos,
 quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus
 obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem

1 exercita aspere *p*, excita * aspera *P* || 4 mos *P* || partium et fac-
 tionum *Gruterus*, partium popularium et senatores factionum *PC*, quorum
 unus *om.* senatores, alii senatus vel senatorum substituunt || 7 romanus ex
 romanis *P* || 13 fuit *PC*, fuere vel fit *C* || 14 libidinem *p*, libidini *P* || 16
 sint *P* || 17 plebis *ius P* || 18 multitudinis *P* || 19 gloriae *PC*, loreae *Ber-*
naysius Mus. Rhen. vol. XV p. 168 || 25 quoad *P* || ipsa *C*, ipsam *PC*
 || 27 permixtio terrae oriri *pC*, permixtione terrae riri *P*, terrae idem in
 marg. itaque ex *C* deteriores

ingredientem Gaium, tribunum alterum alterum triumvirum colo-
niis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et sane 2
Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit. sed 3
bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. igitur 4
5 ea victoria nobilitas ex lubricitate sua usa multos mortalis ferro
aut fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam potentiae
addidit. quae res plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum
alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci vo-
lunt. sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si singu- 5
10 latim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res
maturius me deserat. quam ob rem ad inceptum redeo.

Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Metellus 43
et Silanus consules de senatus sententia provincias inter se parti-
verant Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam ad-
15 vorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. is ubi 2
primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega
ratus, ad bellum quod gesturus erat animum intendit. igitur dif- 3
fidens veteri exercitui milites scribere, praesidia undique arcessere,
arma tela equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc con-
20 meatum affatim, denique omnia quae in bello vario et multarum
rerum egenti usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus au- 4
thoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo,
postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. itaque ex sen- 5
tentia omnibus rebus paratis compositisque in Numidiam proficis-
25 citur, magna spe civium, cum propter artis bonas tum maxime
quod adversum divitias invictum animum gerebat et avaritia ma-
gistratum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae ho-
stiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino 44
30 proconsule iners inbellis, neque periculi neque laboris patiens,
lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda
hostium, sine imperio et modestia habitus. ita imperatori novo 2
plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxili
aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Metellus, quamquam et 3
35 aestivorum tempus comitiorum moram inminuerat et expectatione

1 alterum alterum C, alterum PC || deducendi ex deducendi P || 4 uin-
cere p, dicere P || 9 omnis PC, omnibus pC || singulatim C, p in marg.,
singillatim PC || 10 parum P || 11 deseret PC, deserat vel desereret pauci
C || 12 auli v. ad p. 61, 33 || q. metellus et m. silanus pauci z || 13 de se-
natus sententia Mommsenus, designati PC || 14 uiro p, uero P || 18 milites
eligere scribere PC, milites scribere eligere vel milites scribere praesidia
eligere C, eligere om. pauci || arcessere PC, accersere C || 22 tendo (mit
s. s. p) P || 23 ** nitebatur P || 25 magna spe civium p, magnas pecuni * P ||
30 inermis P laborum Fronto p. 163

- eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum attin-
 4 gere quam maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam
 Albinus Auli fratris exercitusque clade percussus, postquam de-
 creverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in
 imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi cum 5
 5 odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. sed neque munie-
 bantur neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique
 lubebat, ab signis aberat, lixae permixti cum militibus diu noctu-
 que vagabantur et palantes agros vastare, villas expugnare, pecor-
 ris et mancipiorum praedas certantes agere eaque mutare cum 10
 mercatoribus vino advecticio et aliis talibus, praeterea frumentum
 publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo quae-
 cumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaequae probra in illo
 45 exercitu cuncta fuere et alia amplius. sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem 15
 virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem sa-
 2 vitiamque moderatum. namque edicto primum adiuumenta igna-
 viae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium
 coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles
 gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet; 20
 ceteris arte modum statuisse. praeterea transversis itineribus
 cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque
 fossa munire, vigiliis crebras ponere et eas ipse cum legatis cir-
 cumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe
 in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis 25
 3 frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confir-
 mavit.
 46 Interea Iugurtha ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit,
 simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus 30
 2 ac tum demum veram deditionem facere conatus est. igitur le-
 gatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi li-
 3 berisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. sed
 Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum
 4 infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. itaque le- 35
 gatos alium ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando,

2 maiorum *p*, morum *P* || labore *P* || 5 statui *P*, *s* add. *p* || 6 odos *Fronto p. 164*, odor *PC* || sed neque muniebantur (i *inducta cod. teste Du Rieu*) neque. *Fronto p. 164*, sed neque muniebantur ea neque vel sed neque minuebantur neque *z*, neque muniebantur *om. PC* || 8 diu *PC Fronto l. c.*, die *C* || 14 ea *z*, *Fronto l. c.*, *om. PC* || 18 sustulisse * * * * * | ne *P* || 23 crebas *P* || 25 quispiam *PC*, quisquam *C* || 30 roma *Nonius p. 325*, romae *PC*

postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum procedat, necatum sibi traderent. ceterum palam quae ex voluntate forent regi nuntiari iubet. deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant parati frumentum dare, conneatum portare, postremo omnia quae imperarentur facere. neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum temptari. itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur. erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. huc consul, simul temptandi gratia et si paterentur opportunitates loci, praesidium imposuit. praeterea imperavit frumentum et alia quae bello usui forent conportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conneatum iuvaturum exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter haec negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. quos item uti priores consul inlectos ad prodicionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.

Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. igitur explorato hostium itinere

3 cetera p. in marg. || nuntiari C, nuntiare PC || 10 deditionis ex dedicacionis P || 11 temptari z, temptare PC || 16 quocumque p, quoque P || 18 an PC, vel C || 19 in incerto C, in om. PC || 23 et si paterentur oportunitates PC, et si paterentur ob (vel propter) oportunitates z || 26 conneatum iuvaturum (ita p, iuvatorum P) PC, conneatu iuvaturam Madvigius || 36 cognitus p, cognotus P

in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas
 potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos
 3 exercitum Metelli antevenit. erat in ea parte Numidiae, quam Ad-
 herbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie nomine
 Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum viginti tractu 5
 pari, vastus ab natura et humano cultu. sed ex eo medio quasi col-
 lis oriebatur, in inensum pertingens, vestitus oleastro ac mur-
 tetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso
 4 gignuntur. media autem planities deserta penuria aquae praeter
 flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultori- 10
 49 bus frequentabantur. ¶ igitur in eo colle, quem transverso itinere
 porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit,
 elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
 eumque edocet quae ageret. ipse propior montem cum omni
 2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. dein singulas turmas 15
 et manipulos circumiens monet atque obtestatur uti memores
 pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romano-
 rum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos
 sub iugum miserint; ducem illis, non animum mutatum; quae
 ab imperatore decuerint omnia suis provisa, locum superiorem, 20
 ut prudentes cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes
 3 cum belli melioribus manum consererent: proinde parati inten-
 tique essent signo dato Romanos invadere; illum diem aut omnis
 labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerumnarum
 4 initium fore. ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus 25
 pecunia aut honore extulerat, commonefacere benefici sui et eum
 ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio pollicendo
 minitendo obtestando alium alio modo excitare, cum interim
 Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu con-
 5 spicatur, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet — nam 30
 inter virgulta equi Numidaequae consederant neque plane occultati
 humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset, cum natura
 loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati — dein brevi co-
 6 gnitis insidiis paulisper agmen constituit. ibi conmutatis ordinibus
 in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsi- 35

5 milia passuum xx *PC*, *Nonius* p. 185, milia xx passuum *C*, passuum
 om. *Arusianus* p. 215 ¶ 8 humi (ex humo *P*) arido atque arenoso *PC*, *Prisc.*
vol. II p. 377 *Arusian.* p. 234, humo arida atque arenosa *C* ¶ 9 aqae ex atq;
 ¶ 10 fluminis *p* ¶ 11 eolocolle *P* ¶ 12 iugurtha extenuata suorum acie mon-
 tem insedit *Prisc. vol. II* p. 321 ¶ 14 propior (e er.) *P* ¶ 15 dein singulas *p*,
 deinsulas *P* ¶ 22 belli *PC*, *Arusian.* p. 246, bello *C* ¶ 27 pro s, om. *PC* ¶
 29 obtestando ex obtestando *P* ¶ 29 conspiciatur *Don. in Ter. Eun. 2, 3*,
 92 *Prisc. vol. I* p. 436, conspiciatur *PC* ¶ 35 dextero *P*, dextro *C*?

- diis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios
dispertit, equitatum omnem in cornibus locat ac pauca pro tem-
pore milites hortatus aciem, sicuti instruxerat, transvorsis prin-
cipiis in planum deducit. sed ubi Numidas quietos neque colle 50
5 degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae
ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis
cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum ca-
stris antecaperet, existumans hostis crebro impetu et transvorsis
proeliis iter suum remoraturus et, quoniam armis diffiderent,
10 lassitudinem et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re 2
atque loco sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium
post principia habere, ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui
in agmine principes facti erant. at Iugurtha, ubi extremum ag- 3
men Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi
15 duum milium peditum montem occupat, qua Metellus descende-
rat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento
foret. dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4
remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi adesse
atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare,
20 quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, lu-
dificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciabantur neque
contra feriundi aut conserundi manum copia erat: ante iam docti 5
ab Iugurtha equites, ubi Romanorum turma insequi coeperat,
non confertim neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam
25 maxume divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis 6
detertere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumve-
niebant; sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero
consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros
asperitas et insolentia loci retinebat. ceterum facies totius negoti 51
30 varia incerta foeda atque miserabilis. dispersi a suis pars cedere
alii insequi, neque signa neque ordines observare, ubi quemque
periculum ceperat ibi resistere ac propulsare, arma tela equi viri
hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors
omnia regere. itaque multum diei processerat, cum etiam tum 2
35 eventus in incerto erat. denique omnibus labore et aestu langui-
dis Metellus, ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites
in unum conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quat-
tuor advorsum pedites hostium conlocat. eorum magna pars su-
perioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari milites 4

4 colli *Arusianus* p. 223 || 6 p. rutilium *pauci* z || 8 crebro *P* || 11 de-
scenderant *P* || 14 praetergressum *C*, praetergressos *PC* || 15 peditum mon-
tem occupat *PC*, montem occupat peditum *C* || 19 romanorum * * * * * or-
dines *P* || 23 ubi *PC*, ubicunque *C* || 27 fuerant *P* || 35 in s. s. *P* || 37 resti-
tuit *ex* inducit *P*

- ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere; neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent:
- 5 in armis omnia sita. sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos fir-
- 52 mos cognoverat eminens pugnando retinere. eo modo inter se duo imperatores summi viri certabant, ipsi pares, ceterum opibus
- 2 disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus adversus, Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. denique Romani,
- 3 ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat — adverso colle, sicuti
- 10 4 praeceptum fuerat, evadunt. amisso loco Numidae fusi fugatique. pauci interiire, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.
- 5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequom locum deducit ac dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit quid
- 6 ubique hostis ageret explorare. postquam Rutilium consedissee iam et animo vacuum accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad
- 53 Rutili castra procedit. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde, ubi propius
- 30 3 ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut
- 4 noctis quae iam aderat auxilio integri abeunt. elephantum quattuor
- 35 5 capti, reliqui omnes numero quadraginta interfecti. at Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi lassique erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur,
- 6 instructi intentique obviam procedunt. nam dolus Numidarum

11 die *PC*, diei *C* || 12 fuerat *PC*, erat *C* || 13 plerosque *C*, pluresque *PC* || 24 itineri *ex* itinere *P* || 26 animadvortunt *ex* animaduvertit *P* || 37 lassique *z*, laetique *PC*, laetique victoria *Dietschius*

- nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo obscura nocte, 7
postquam haud procul inter se erant, strepitu velut hostes ad-
ventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere
et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrumque
5 praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu repente 8
gaudium mutatur, milites alius alium laeti appellant, acta edo-
cent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. quippe
res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet,
advorsae res etiam bonos detrectant.
- 10 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus saucios cum 54
cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos
in contione laudat atque agit gratias, hortatur ad cetera, quae
levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugna-
tum, reliquos labores pro praeda fore. tamen interim transfu- 2
15 gas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitaret,
cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret
exploratum misit. at ille sese in loca saltuosa et natura munita 3
receperat ibique cogebat exercitum numero hominum amplio-
rem sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
20 cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites 4
nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque
animus fert, eo discedunt neque id flagitium militiae ducitur. ita
se mores habent.
- Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem 5
25 esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non pos-
set, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore detri-
mento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque
in acie sed alio more bellum gerendum. itaque in loca Numidiae 6
opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida te-
30 mere munita aut sine praesidio capit incenditque, puberes inter-
fici iubet, alia omnia militum praedam esse. ea formidine multi
mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui
forent affatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium
inpositum. quae negotia multo magis quam proelium male pu- 7
35 gnatum ab suis regem terrebant, quippe cuius spes omnis in 8

2 aduentarent *Dietschius* || 6 mutatur *Prisc. vol. II p. 296*, exortum *PC*
|| 9 detrectant *P* (deterrent *p in marg.*) *C*, detractant *C* || 13 sunt *PC*, sint
editiones ante Cortium || generant *P* || satis iam pugnatum *PC*, quorum
pauci aut omittunt iam aut ordinem verborum variant || 17 salutuosa *P* ||
18 exercitum ** numero *P* || 21 numidarum *C*, numida *P* (*ex - ia*) *C* || 24
regis etiamtum animum *PC*, regis a. e. vel etiamtum r. a. *C* || 26 inicum (vel
iniquum) *s*, inimicum *PC* || 30 interficit *PC* praeter unum qui interfici || 35
cuius *PC*, cui *C*

- fuga sita erat, sequi cogeatur, et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. tamen ex copia quod optimum videbatur consilium capit, exercitum plerumque in eisdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente aggredditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.
- 55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in adverso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Albini socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta dis immortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, de Metello fama praeclara esse. igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen necubi hosti opportunus fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. sed igni magis quam praeda ager vastabatur. duobus locis haud longe inter se castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti aderant. ceterum quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere, modo se Metello interdum Mario ostendere, postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.
- 56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte qua sita erat arcem regni nomine Zamam statuit obpugnare ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum ibique proelium fore. at ille quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit. oppidanos hortatur moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat. praeterea

2 copia z, inopia PC quorum unus ē inopia || 10 ut in Pz, ut om. C || 12 albini PC, auli C || 18 anxius erat PC, quorum unus animus anxius erat (itaque z), alii animosior

- pollicetur in tempore semet cum exercitu adfore. ita compositis 3
 rebus in loca quam maxime occulta discedit ac post paulo cog-
 noscit Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus
 Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam
 5 pugnam ab rege defecerat. eo cum delectis equitibus noctu per- 4
 git et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit, simul
 magna voce Siccenses hortatur uti cohortis ab tergo circumve-
 niant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare. si id fece-
 rint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
 10 acturos. ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido pro- 5
 peravisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mu-
 tavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites Iu- 6
 gurthini paulisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes
 urgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Zamam 57
 15 pervenit. id oppidum in campo situm magis opere quam natura
 munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulen-
 tum. igitur Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta 2
 moenia exercitu circumvenit, legatis imperat ubi quisque cura-
 ret. deinde signo dato undique simul clamor ingens oritur ne- 3
 20 que ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu man-
 nent, proelium incipitur. Romani pro ingenio quisque pars emi- 4
 nus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo
 subfodere modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus fac-
 cere. contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudēs pila, 5
 25 praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. sed 6
 ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muni-
 verat. nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volne-
 rabant parique periculo sed fama inpari boni atque ignavi erant.
- Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso ca- 58
 30 stra hostium cum magna manu invadit, remissis qui in praesidio
 erant et omnia magis quam proelium expectantibus portam in-
 rumpit. at nostri repentino metu perculsi sibi quisque pro mo- 2
 ribus consulunt: alii fugere alii arma capere, magna pars volne-
 rati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non amplius qua- 3
 35 draginta memores nominis Romani grege facto locum cepere
 paulo quam alii editiorem neque inde maxuma vi depelli quive-
 runt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus

10 acturos *ex* auctores *P* || 12 gerunt *PC*, agunt *C* || 14 discedunt *p*,
 discedit *P* || 22 alii succedere ac *PC*, alii evadere aut *vel* alii evadere *vel*
 succedere *vel* murum ascendere ac *C* *deteriores* || 24 proximos *C*, proximis
PC || 25 picem sulphure et tēda * (*fuit cēda**) mixtā ardentia mittere *P* et
 sic fere *C*, nisi quod ardenti alii alii ardentia

- frustrari; sin Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem
 4 ostendere et eos maxuma vi caedere fundere atque fugare. inter-
 rim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem a
 tergo accepit, dein convorso equo animadvortit fugam ad se vor-
 5 sum fieri: quae res indicabat popularis esse. igitur equitatum 5
 omnem ad castra propere misit ac statim C. Marium cum cohori-
 tibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem
 publicam obsecrat, nequam contumeliam remanere in exercitu
 victore neve hostis inultos abire sinat. ille brevi mandata efficit.
 6 at Iugurtha munimento castrorum ineditus, cum alii super val- 10
 lum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes offi-
 7 cerent, multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus in-
 fecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
 59 vortitur. igitur postero die, prius quam ad obpugnandum egre-
 deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, 15
 pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tribunis disper-
 tit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti superiore die mu-
 2 rum aggreditur. interim Iugurtha ex occulto repente nostros
 invadit. qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi pertur-
 3 bantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numidae resistere 20
 quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in
 congressu facerent. quibus illi freti non, uti equestri proelio
 solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, impicare
 ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene
 60 victos dare. eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. 25
 ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque
 alius in alio magis quam in sese spem habere pariterque oppi-
 dani agere: obpugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri
 2 alteros sauciare quam semet tegere, clamor permixtus hortatione
 laetitia gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela 30
 3 utrumque volare. sed illi qui moenia defensabant, ubi hostes
 paulum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre
 4 prospectabant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos
 modo modo pavidos animadvorteres ac, sicuti audiri a suis aut
 cerni possent, monere alii alii hortari aut manu significare aut 35
 5 niti corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes
 tela agitare. quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea parte
 curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare,

1 frustrari *PC*, frustrati *C* || 3 clamorem *C*, clamorem uel (et *C pauci*)
 tamultum *PC* || 4 accepit *ex* accedit *P* || 23 aduersi sequi *PC*, aduersis equi
corr. in P, aduersis equis *in aliquot C* || 29 permixtus *ex* promixtus *P* || 35
 possent *ex* possint *P*

pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum aggreditur. et iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea tela ingerunt. nostri primo resistere, deinde, ubi unae atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant adflicti sunt, ceteri quoquo modo potuerunt, pauci integri magna pars vulneribus confecti abeunt. denique utrimque proelium nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia conlocat. neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationibus aggreditur. ac primo efficit uti ad se conloquendi gratia occultus veniat, deinde fide data, si Iugurtham vivom aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet cum ingenio infido tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur. is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas adcedit. monet atque lacrumans obtestatur uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum optume merita provideat, omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hiernis accersi iubet, eorum et aliorum, quos idoneos ducebat,

1 illis a studio eorum *P*, corr. *p* || 7 abeunt in marg. *p* (sed a abscisso marg. perit), eunt *P* || 10 nisi *C*, niti *PC*, niti nisi *C* || 12 ad *C*, *p* in marg., *Arusianus* p. 224 et p. 240, ab *PC* || 13 praesidia inponit ex praesidie inponunt *P* || 14 hiemandi ex hiemali *P* || 18 clam post datis *C* inserunt (post neco vel post inde singuli), om. *P* || 19 de om. *C* deteriores || 25 ne si *C*, nisi *PC*, si *C* || 29 merita *PC*, merenti *C* || 37 accersi *PC*, accersiri *C*

- 5 consilium habet. ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos
 6 omnis, equorum et armorum aliquantum. quae postquam sine
 7 mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci. eorum
 magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum dedi- 5
 8 tio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. igitur
 Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad
 imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum
 9 suum et ex mala conscientia digna timere. denique multis diebus
 per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advor- 10
 sarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse repu-
 taret quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis
 magnisque praesidiis nequiquam perditis de integro bellum su-
 10 mit. et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Me-
 tello decreverat. 15
- 63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis sub-
 plicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: pro-
 inde, quae animo agitabat, fretus dis ageret. fortunam quam
 2 saepissime experiretur, cuncta prospere eventura. at illum iam
 antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum 20
 praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria
 probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi mo-
 dicus, lubricus et divitiarum victor, tantum modo gloriae avi-
 3 dus. sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum
 aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca fa- 25
 cundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bo-
 4 nas integrum ingenium brevi adolevit. ergo ubi primum tribu-
 natum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignoran-
 5 tibus, facile notus per omnis tribus declaratur. deinde ab eo
 magistratu alium post alium sibi peperit semperque in potesta- 30
 tibus eo modo agitabat, ut ampliore quam gerebat dignus habe-
 6 retur. tamen is ad id locorum talis vir — nam postea ambitione
 praeceps datus est — adpetere non audebat. etiam tum alios
 magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se per manus tra-
 7 debat. novos nemo tam clarus neque egregiis factis erat, 35
 64 quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur. igitur
 ubi Marius haruspices dicta eodem intendere videt, quo cupido

6 mauritaniam *P* || 7 cum *C*, dum *PC*, tum *C* || 9 multis diebus *ex* mei
 c * * * * * (*ut videtur*) *P* || 18 ageret *C*, agere *PC* || 20 capiundum *ex*
 cupiundum *P* || 21 vetustatem *P* || abunda *P* || 23 et *p*, ac *P* || 25 aetas *ex*
 altus *P* || 26 munditiis *ex* militiis *P* || 28 facile] factis *Palmerius* || 33 con-
 sulatum appetere *z* || 35 egregiis *PC*, egregius *C* || 36 is *om. P*, inseruit *p* ||
 37 cum ante aruspices inserunt *PC*, *om. C* || intendere videt *om. P*, *s. s. p*

- animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat. cui quamquam uirtus gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari eius 2
 5 consilium et quasi per amicitiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere illi res suas satis placere; postremo cave-
 ret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur. post- 3
 quam haec atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur,
 10 respondit ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese quae peteret. ac postea saepius eadem postulanti fertur di- 4
 xisse ne festinaret abire, satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti. quae res Marium cum
 15 pro honore quem adfectabat tum contra Metellum vehementer accenderat. ita cupidine atque ira pessumis consultoribus gras- 5
 sari, neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in hibernis praeerat laxiore imperio quam antea habere, apud negotiatores, quorum magna
 20 multitudo Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet. quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli 6
 25 res familiaris conruperant et animo cupienti nihil satis festinatur. erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam nomine Gauda 65
 Mastanabalis filius Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente paulum inminuta. cui Metellus petenti more regum 2
 30 ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum more foret, quos populus Romanus reges appellavisset, praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur 3
 35 atque hortatur ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, impe-

4 primum post mirari iterant PC, om. ibidem C || 13 in contubernio p || 18 ambitionum P || 24 quod C, quia PC || 29 paulum PC, paululum C || 32 more PC, modo C || 35 imperatorem P, et ex C unus, in imperatorem vel imperatori C || 36 suo exercitu (s. s. auxilio) P

- rium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. itaque et illum et equites Romanos milites et negotiatores, alios ipse plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebs, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. ita Mario cuncta procedere.
- 66 Interim Iugurtha postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civitatis quae ab se defecerant formidine aut ostentando praemia affectare, communire suos locos, arma tela aliaque, quae spe pacis amiserat, reficere aut conmercari, servitia Romanorum adlicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vagenses, quo Metellus initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati regis supplicii neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti plerumque solet et maxume Numidarum, ingenio mobili seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum. dein compositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium domos suas invitant. eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant. postea milites palantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani milites, inproviso metu incerti ignarique quid potissimum facerent, trepidare. arce oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga prohibebant. ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia quae locus praebebat certatim mittere. ita neque caveri anceps malum neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate saevissimis Numidis et oppido undique clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus

4 pacis spes (vel spe) C, paucis (ex pauci) spe P || 5 poscant ex poscant P || 6 illis multis a mortalibus P || 7 petabatur P || 22 celebratisque (a sup. i) P || 25 silatum ex selatum P || suas ex suos P || 31 arce scripsi, arcem PC, ad arcem C || 32 fuga prohibebant scripsi, fuga prohibebat P, fugam prohibebant C: cf. Iug. 18, 1

profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu ita even-
nerit, parum comperimus: nisi, quia illi in tanto malo turpis vita
integra fama potior fuit, inprobus instabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis comperit, paulisper 68
5 maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira et aegritudo permixta
sunt, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. legionem, 2
cum qua hiemabat, et quam plurimos potest Numidas equites
pariter cum occasu solis expeditos educit et postera die circiter
hora tertia pervenit in quandam planitiem locis paulo superiori-
10 bus circumventam. ibi milites fessos itineris magnitudine et iam 3
abnuentis omnia docet oppidum Vagam non amplius mille pas-
sum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo pati, dum
pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrimis, poenas ca-
perent. praeterea praedam benigne ostendat. sic animis.eorum 4
15 adrectis, equites in primo late, pedites quam artissime ire et signa
occultare iubet. Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum 69
exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati, por-
tas clausere, deinde ubi neque agros vastari et eos, qui primi ad-
erant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum
20 magno gaudio obvii procedunt. equites peditesque repente signo 2
dato alii vulgum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare,
pars turris capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo
posse. ita Vagenses biduom modo ex perfidia laetati. civitas ma- 3
gna et opulens cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem 4
25 praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,
iussus a Metello causam dicere postquam sese parum expurgat,
condemnatus verberatusque capite poenas solvit: nam is civis ex
Latio erat.

Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha dedi- 70
30 tionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse
eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem eius dolum quae-
rere, die noctuque fatigare animum; denique omnia temptando 2
socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opi-
bus, carum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seor-
35 sum ab rege exercitum ductare et omnis res exequi solitus erat,
quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex

1 an pactione aut PC, an pactione an C || 4 compaerat P || 5 ambit P
|| 6 festinant ex festinat P || 8 postera PC, postero C || 9 hora tertia P, ho-
ram tertiam C || 15 late C, latere PC || 20 obuio P || 21 vulgum (ita P) vel
vulgum PC praeter deteriores duos qui vulgus || 22 irae P || 27 verbera-
tisque (u sup. i) P || cuius ex latio vel cuius ex collatio C, cuius collatio (sed
ex manus prima inseruit et in margine adscripsit) P: cf. Mommsenus
Stadtrechte p. 399 adn. 20 || 31 perniciem P, perniciem p || 34 carum Co-
lerus: clarum PC || 36 superauerant in marg. p

- 3 quo illi gloria opesque inventae. igitur utriusque consilio dies
 insidiis statuitur. cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
 4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Ro-
 manorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur.
 5 is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tempus non ve-
 nit metusque rem impediēbat, Bomilcar simul cupidus incepta
 patrandi et timore socii anxius, ne omisso vetere consilio novom
 quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quibus mol-
 litiā socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravis-
 set, monere ne praemia Metelli in pestem convorteret. Iugurthae 10
 exitium adesse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
 agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum
 71 mallet. sed cum eae litterae adlatae, forte Nabdalsa exercito cor-
 pore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis pri-
 2 mo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat 15
 3 ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et om-
 4 nium consiliorum nisi novissimi particeps. qui postquam adlatas
 litteras audit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo
 opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistolam su-
 per caput in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein pro- 20
 5 pere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo post ex-
 perrectus ubi neque epistolam repperit et rem omnem uti acta
 erat cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id fru-
 stra fuit, Iugurtham placandi gratia adcedit: dicit quae ipse pa-
 ravisset facere perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtesta- 25
 tur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali
 72 scelere suspectum sese haberet. ad ea rex aliter atque animo ge-
 rebat placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios
 insidiarum cognoverat, interfectis iram obpresserat, nequa ex eo
 2 negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iugurthae dies ad 30
 nox ulla quieta fuit; neque loco neque mortali cuiquam aut tem-
 pori satis credere, civis hostisque iuxta metuere, circumspectare
 omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco saepe contra
 decus regium noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis
 armis tumultum facere, ita formidine quasi vecordia exagitari. 35
 73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto
 ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta

8 mollitiā PC, mollitiem C || 9 testare P || 23 erat ex perfugis co-
 gnovit PC (nisi quod unus et servus alius ex servis alius expertus): ex
 perfugis ex c. 73, 1 inlatum del. Kritzius || indiē (e in ras.) P || 24 adcedit
 cognovit P || 30 oreretur P, oriretur C || 31 autem (ex-re) P || 33 atque
 alio z, om. PC || 34 excitus pC, exercitus P, experrectus Diomedes p. 376,
 qui supra (c. 71, 5) dictorum memor fuisse videtur

parat festinatque. Marium fatigantem de profectione, simul et 2
 invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit.
 et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, 3
 cognitis volenti animo de ambobus acceperant. imperatori nobi- 4
 5 litas, quae antea decori fuit, invidiae esse, at illi alteri generis hu-
 militas favorem addiderat. ceterum in utroque magis studia par-
 tium quam bona aut mala sua moderata. praeterea seditiosi ma- 5
 gistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis
 arcessere, Mari virtutem in maius celebrare. denique plebes sic 6
 10 accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in
 manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium et
 sua necessaria post illius honorem ducerent. ita perculsa nobi- 7
 litate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur.
 et postea populus a tribuno plebis T. Manlio Mancino rogatus
 15 quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit.
 sed paulo decreverat: ea res frustra fuit.

Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum plerosque 74
 ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos alii ad regem
 Bocchum profugerant, cum neque bellum geri sine administris
 20 posset et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri peri-
 culosum duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res ne-
 que consilium aut quisquam hominum satis placebat. itinera prae-
 fectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum in
 solitudines pergere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem
 25 habere, dubitare virtuti an fidei popularium minus crederet: ita
 quocumque intenderat res advorsae erant. sed inter eas moras 2
 repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Iugurtha
 pro tempore parati instructique, dein proelium incipitur. qua 3
 in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius
 30 omnes milites primo congressu pulsati fugatique. Romani signo-

2 innitum PC, inuisum z, p in marg. || dimittit ex dimittet P || 3 ple-
 bes ex plebis P || 5 illi ex illa P || 8 vulgum P, vulgum PC || exagi-
 tare PC, excitare C || 9 plebes C, plebs PC || 10 accensa ex accense P ||
 agrestisque P || 11 erunt P || frequentarentur P || 13 pos P || consulatus
 mandatur ex consulatumdatū P || 14 t. manlio mancino P, praenomen t.
 praeterea duo C tenent (vel unus, nam ex altero c. tradit Gerlachius) om.
 reliqui; Gaium vocant Gell. 7 (6), 11, 2 Prisc. vol. II p. 382 || 15 iussit] de-
 crevit voluit s. s. p || 16 sed paulo decreverat PC, ex z optimus, sed senatus
 paulo (vel paulo decio) decreverat C deteriores, z, sed paulo ante senatus
 metello numidiam decreverat (vel similiter) z: de eis quae exciderint of.
 Mommsen H. R. vol. II⁴ p. 150 || 20 experiri ex expetiri P || 21 deduceret
 P || uarius C, uanus PC || 22 hominum P, hominum p, hominum vel omnium
 C || placebat ex placebit P || 23 mature P || 25 an || ac P || fidei PC, fide C
 || 26 moras ex mores P

rum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti:
nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes quam arma
tuta sunt.

- 75 Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis diffidens cum
perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, 5
in oppidum magnum atque opulentum, ubi plerique thesauri fi-
2 liorumque eius multus pueritiae cultus erat. quae postquam
Metello conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque pro-
ximum in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta
esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus 10
foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere
3 aggreditur. igitur omnia iumenta sarcinis levare nisi frum-
mento dierum decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea
4 portari. praeterea conquirat ex agris quam plurimum potest
domiti pecoris. eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque li- 15
5 gnea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finitumis imperat,
qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quis-
que aquae portaret. diem locumque, ubi praesto fuerint, prae-
6 dicit, ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam esse su-
pra diximus, iumenta onerat: eo modo instructus ad Thalam 20
7 proficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis prae-
ceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo
missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret.
8 praeterea conmeatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique
9 in nova deditione, officia intenderant. ceterum milites religione 25
pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum addidit. nam
rati sese dis immortalibus curae esse. deinde postero die contra
10 opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. oppidani, qui se
locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re
76 percussi, nihilo segnius bellum parare idem nostri facere. sed 30
rex nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma
tela locos tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem
industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido
noctu profugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut
una nocte moratus simulabat sese negoti gratia properare. cete- 35
rum prodicionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat.
2 nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. at Metel-

1 et post armorum iterant PC || 2 numidis PC, numidas C || 3 tuta
sunt PC, tutata sunt vel tutarunt C || 6 epulentū * ibi quae (epulentum ii quae
non epulentū ubique fuisse videtur) P, ubi vel ibique C praeter unum in
quo ubique || 8 conperta ex composita P || 15 eo PC, eoque C || 16 tuguris
P || 18 fuerint C, fuerit PC, forent Kritzius || 19 supra om. P || 21 quo C,
quod PC || 29 asperitate P, aspietate p || 30 in nichilo signius P

lus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus
et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. deinde 3
locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere et
super aggerem inpositis turribus opus et administros tutari. con- 4
5 tra haec oppidani festinare parare, prorsus ab utrisque nihil re-
licum fieri. denique Romani multo ante labore proeliisque fati- 5
gati, post dies quadraginta quam eo ventum erat, oppido modo
potiti, praeda omnis ab perfugis corrupta. ei postquam murum 6
arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum atque argen-
10 tum et alia quae prima ducuntur domum regiam comportant. ibi
vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni conrum-
punt et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volen-
tes pendere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Me- 77
15 tellum venerant orantes uti praesidium praefectumque eo mitte-
ret: Hamilcarem quendam hominem nobilem factiosum novis
rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum
neque leges valerent. ni id festinaret, in summo periculo suam
salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde a princi- 2
20 pio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam mi-
serant amicitiam societatemque rogatum. deinde ubi ea inpe- 3
trata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia Albino
Metelloque imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4
quae petebant adepti. emissae eo cohortes Ligurum quattuor et
25 C. Annius praefectus. id oppidum ab Sidoniis conditum est, 78
quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos lo-
cos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex
re inditum. nam duo sunt sinus prope in extrema Africa inpa- 2
res magnitudine pari natura. quorum proxuma terrae praealta
30 sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia alia in tempestate vadosa.
nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum ha- 3
renamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum
cum ventis simul mutatur, Syrtes ab tractu nominatae. eius 4
civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cul-
35 tusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod pro-
cul ab imperio regis aetatem agebant. inter illos et frequentem 5
Numidiam multi vastique loci erant.

Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia ve- 79

2 deinde locis *Cortius*, dein duobus locis *PC*, deinde iubet locis *C*
(si recte de *C* relatum est) || 3 vineas agere aggerem iacere *Cortius*, vi-
neas agere superque eas aggerem iacere *PC* || 20 iugurthini *delevit Linker-*
rus || 22 manserere *P* || 25 ab (ex ob) sidonis *P* || 30 alia alia *z*, alia *PC* ||
31 marum *P*

- nimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus
 duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admo-
 2 nuit. qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperita-
 3 bant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. ager in
 medio harenosus, una specie: neque flumen neque mons erat, 5
 qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno diuturnoque
 4 bello inter se habuit. postquam utrimque legiones item classes
 saepe fusae fugataeque et alteri alteros aliquantum adtriverant, ve-
 riti ne mox victos victoresque defessos alius aggrediretur, per indu-
 tias sponsonem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: 10
 quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque po-
 5 puli finis haberetur. igitur Carthagine duo fratres missi, quibus
 nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tar-
 6 dius iere. id socordiane an casu acciderit parum cognovi. ce-
 terum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari re- 15
 tinere. nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus
 coortus harenam humo exitavit, ea magna vi agitata ora oculos
 7 que implere solet, ita prospectu impedito morari iter. postquam
 Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
 ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante 20
 tempus domo digressos conturbare rem, denique omnia malle
 8 quam victi abire. sed cum Poeni aliam condicionem, tantum
 modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium fa-
 ciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obrue-
 rentur, vel eadem condicione sese quem in locum vellent pro- 25
 9 cessuros. Philaeni condicione probata seque vitamque suam rei
 10 publicae condonare: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco
 Philaenis fratribus aras consecraverunt aliique illis domi honores
 instituti. nunc ad rem redeo.
- 80 Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra 30
 Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus,
 pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo
 2 tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in
 unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi,
 3 imperium observare, item alia militaria facere. praeterea regis 35
 Bocchi proximos magnis muneribus et maioribus promissis ad

1 non dignum P || mirabile C, memorabile P (?) C || facinus P || 2 nos
 locus PC, locus nos C eique deteriores: nos delevit Cortius || 3 pleraque a-
 frica unus ex C, Arusianus p. 237, pleraque africae PC || 8 fuisse P ||
 10 delegati P || 12 quibus ex cuius P, quibus C || 13 philenes P, philenes
 vel philanes C || 17 ora oculosque ex oraculosque P || 19 aliquanto ex
 aliquando P || 22 abire ex habere P || poeni aliam ex poeniliam P, peniliam
 in marg. p || 24 peterentur P || 26 phileni P || regi p. P

- studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus inpellit
 uti advorsus Romanos bellum incipiat. id ea gratia facilius pro- 4
 niusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam
 miserat foedus et amicitiam petitem, quam rem opportunissimam 5
 5 incepto bello pauci impediverant caeci avaritia, quis omnia ho-
 nesta atque inhonesta vendere mos erat. etiam antea Iugurthae 6
 filia Bocchi nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Mau-
 rosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque quam plu-
 rumas uxores, denas alii alii pluris habent, sed reges eo amplius.
 10 ita animus multitudinem distrahitur: nulla pro socia optinet, pa- 7
 riter omnes viles sunt. igitur in locum ambobus placitum exer- 81
 citus conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum
 oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, commu-
 nis omnium hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho
 15 habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi,
 quis omnia regna advorsa sint. tum sese, paulo ante Carthagi-
 niensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus vi-
 deatur, ita Romanis hostem fore. eis atque aliis talibus dictis 2
 ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi [Q.] Metellus prae-
 20 dam captivosque et impedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut 3
 capta urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio suis
 venisset, proelio sese certaturos. nam callidus id modo festina- 4
 bat, Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud quam bel-
 lum mallet.
 25 Imperator postquam de regum societate cognovit, non te- 82
 mere neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus
 locis pugnandi copiam facit. ceterum haud procul ab Cirta ca-
 stris munitis reges opperitur, melius esse ratus cognitis Mauris,
 quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.
 30 interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam 2
 Mario datam, nam consulem factum ante acceperat. quibus re-
 bus supra bonum aut honestum percussus, neque lacrimas te-
 nere neque moderari linguam, vir egregius in aliis artibus nimis
 molliter aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vorte- 3

2 aduersus PC, aduersum C || 5 belli P || 7 filia bocchi C, filia (a s. s. P) boccho PC, Nonius p. 353 || 7 numidas ex numidos P || 10 nullam (aut nulla p in marg.) - optinet (ex obt.) P, nullam (nulla unus) - obtinet (vel obtinent) C || 15 et cum aliis bis scripta semel expuncta in P || lubidine P || 17 persen* P, persem vel persen C || 19 iter constituunt s. s. in P || ibi q. (vel quintus) C, ibique PC || 21 operae pretium PC ex quibus unus om. operae || dux romanus PC, dux om. C || 23 moras C, mox PC || 29 fecere ex facere P || 31 quibus PC, quis C || 32 aut PC, atque C || tenere ex timere P || 33 artibus ex artubus P || 34 mollite P

- bant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii
- 83 quam Mario traderetur. igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuius, etiam ignavo licere, deponi, cum victores velint; proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misce-
- 2 ret. ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia 15
- 3 conventura. rursus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi. 20
- 84 At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere, dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis 25
- 2 dolentia. interim quae bello opus erant prima habere, postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae paucos fama cognitos accire et ambiundo cogere homines 30
- 3 emeritis stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat. ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amisurus. sed ea res frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi 35
- 4 plerosque invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusmodi animis trahebant, et eos
- 5 non paulum oratione sua Marius adrexerat. nam postquam omnibus quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi

2 quo iam *ex* quodam *P* || 3 honore *P* || 4 alii quae *mario* (*eras. a*) *P* || 8 magnam copiam *ex* magnum copium *P* || 12 cuius *ex* cuius *P* || 15 facit *ex* fuit *P* || 20 intractum *P* || 27 arcessere *PC*, accersere *vel* accersire *C* || 32 militia *C*, militiam *PC* || 33 volenti *PC*, volente *C* || putabantur *P* || studia *ex* dubia *P*

causa, simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi, contionem populi advocavit. deinde hoc modo disseruit.

- ‘Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium 85
a vobis petere et postquam adepti sunt gerere; primo industrios
5 supplicis modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem
agere. sed mihi contra ea videtur. nam quo pluris est univorsa 2
res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam
administrari quam haec peti debere. neque me fallit, quantum 3
cum maximo beneficio vostro negoti sustineam. bellum parare
10 simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidos occurrant
factiosos, opinione, Quirites, asperius est. ad hoc alii si 4
deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et
adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt:
15 mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia tutari. nam alia infirma sunt. et illud intellego, Quirites 5
omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere, quippe mea bene facta rei publicae procedunt, nobilitatem locum
invadendi quaerere. quo mihi acrius adnitundum est uti neque 6
20 vos capiamini et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7
uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae ante vostra
beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram non
est consilium, Quirites. illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui om- 9
25 nem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit. bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, 10
quam rem nobilitas aegerrime tulit. quaeso, reputate cum
animis vestris, num id mutare melius sit, siquem ex illo globo
nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi: scilicet
30 ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet sumat aliquem
ex populo monitorem officii sui. ita plerumque evenit ut quem 11
vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. atque ego 12
scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt et acta maiorum
35 et Graecorum militaria praecepta legere coeperint, praeposteri

1 consueverat *P* || 6 quo *PC*, quanto *V* || 7 illa *V* || 9 beneficio uestro *PC*, uestro beneficio *VC* || negotii *ex* negotio *P* || sustineo *P* fortasse recte || 10 et *om.* *V* || 18 beneficia in remp. *V* || 21 labores et pericula *PVC*, et *om.* *C* || 26 uerti *V* || iussistis quem *P* || 27 quaesore|reputate *P* || 28 mutare me melius *P* || 29 aut (*ex* aud) aliud (*s.* ad *s. s. p*) *P* || 30 ac *PC*, aut *C*, *om.* *V*, *Prisc.* vol. II p. 221 || et *PVC*, ac *Prisc.* l. c. et p. 360 || 33 imperare *PC*, imperatorem *VC* et ita *p* in marg., ubi nunc relicta sunt δ A || is imperatorem *PC*, is sibi imperatorem *VC*

- homines: nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
 13 prius est. comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me
 hominem novom. quae illi audire aut legere solent, eorum par-
 tem vidi alia egomet gessi; quae illi litteris ea ego militando di-
 14 dici. nunc vos existumate facta an dicta pluris sint. contemnunt 5
 novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis pro-
 15 bra obiectantur. quamquam ego naturam unam et communem
 omnium existumo, sed fortissimum quemque generosissimum.
 16 ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an
 illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese 10
 17 liberos quam optumos voluisse? quodsi iure me despiciunt, faciunt
 idem maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
 18 invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae periculis
 19 etiam meis, quoniam per haec illum cepi. verum homines con-
 rupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contem- 15
 20 nant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. ne illi falsi sunt,
 qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et
 21 praemia virtutis. atque etiam, cum apud vos aut in senatu verba
 faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt, eorum fortia
 22 facta memorando clariores sese putant. quod contra est. nam 20
 quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior.
 23 et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen
 24 est, neque bona neque mala eorum in occulto patitur. huiusce
 rei ego inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo praecla-
 25 rius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc videte quam ini- 25
 qui sint. quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea
 non concedunt, scilicet quia imagines non habeo et quia mihi
 nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam accep-
 26 tam corrupisse. equidem ego non ignoro, si iam mihi responde-
 re velint, abunde illis facundiam et compositam orationem fore. sed 30
 in vostro maximo beneficio cum omnibus locis me vosque male-
 dictis lacerent, non placuit reticere, nequis modestiam in con-
 27 scientiam duceret. nam me quidem ex animi mei sententia nulla
 oratio laedere potest. quippe vera necesse est bene praedicent, falsa
 28 vita moresque mei superant. sed quoniam vostra consilia accu- 35

3 aut *VC*, et *PC* || 7 obiectantur *PC*, obiciuntur *p. s. s.*, *VC* || 8 ge-
 nerosissimum *ex* generosissime *P* || 9 patribus *PC*, matre *V* || posset *PC*,
 possit *V* || 11 faciunt *PC*, faciunt *VC* || 12 item *V* || 14 haec per illa *V* ||
 21 illorum vita *P* || honorum *P* || 22 habet *PC*, habent *VC* || 23 neque mala
 neque bona *V* || 24 fateor *Vz*, patior *PC* || 30 abunde *P* || facundiam *PC*,
 facundiam *VC* || 31 *ūro* maximo beneficio *P*, maximo uestro beneficio *VC* ||
 31 me vosque *PC*, meque vosque *V* || 33 mei *PVC*, *om. C* || 34 praedicent
PVC, praedictet *C* || falsa *PVC*, falsam *C* || 35 superent *ex* superant *P*

santur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam atque etiam reputate, num eorum poenitendum sit. non possum fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
 5 phaleras alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso corpore. hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut
 illa illis, sed quae ego meis plurimis laboribus et periculis quaesivi. non sunt composita verba mea: parui id facio. ipsa se
 10 virtus satis ostendit. illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. neque litteras Graecas didici: parum placebat eas
 15 discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. at illa multo optima rei publicae doctus sum hostem ferire, praesidium agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. his ego praeceptis milites hortabor neque illos
 20 arte colam, me opulenter, neque gloriam meam laborem illorum faciam. hoc est utile, hoc civile imperium. namque cum tute per mollitiam agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum non imperatorem esse. haec atque talia maiores vestri faciundo
 25 que remque publicam celebravere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit, et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum homines superbissimi procul errant. maiores eorum omnia quae licebat illis reliquere, divitias imagines memoriam sui praeclaram,
 30 virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur dono neque accipitur. sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno neque histrionem ullum neque pluris preti cocom quam vilicum habeo. quae mihi lubet confiteri, Quirites. nam ex parente meo et ex aliis sanctis
 35 viris ita accepi: munditias mulieribus, laborem viris convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non supellectilem decori esse. quin ergo quod carum
 40 aestumant, id semper faciant, ament potent: ubi adulescentiam habuere ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et

2 numerorum *V* || 5 corpore *PC*, pectore *pV*, ex *C* unus || 6 non] ne *P* || 7 ego meis *PC*, egomet *pVC*, quorum unus egomet meis || 8 parui *pV*, Nonius p. 260, parum *PC*: cf. Madvigius in Cic. de fin. p. 781 || 11 profuerant *PC*, profuerunt *VC*, in marg. p || 12 praesidia *PC*, praesidium *V*, p (ut videtur) || 15 ego *VC*, ergo *PC* || 17 namque *PC*, nam *V* || 18 mollitiam *VC*, mollitiem *PC* || 19 talia *C*, alia *pVC* || 24 relinquere *P* || 26 incultis *PC*, incultum *VC* || 28 libet mihi *V* || 30 laborem viris *PC*, viris laborem *VC* || 31 omnibusque bonis *VC*, que bonis *om.* *P*, bonis *om.* *C* || 34 agant ex habent *P*

- turpissimae parti corporis. sudorem pulverem et alia talia relin-
 42 quant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita
 est. nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum
 43 praemia ereptum eunt. ita iniustissime luxuria et ignavia pes-
 sumae artes, illis qui coluere eas nihil efficiunt, rei publicae inno- 5
 44 xiae cladi sunt. nunc quoniam illis, quantum mei mores, non
 illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar.
 45 primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites.
 nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removi-
 stis, avaritiam inperitiam atque superbiam. deinde exercitus ibi 10
 est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix.
 46 nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est.
 47 quam ob rem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum
 et capessite rem publicam neque quemquam ex calamitate alio-
 rum aut imperatorum superbia metus ceperit. egomet in agmine 15
 aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero,
 48 meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. et profecto dis
 iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. quae si dubia
 aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire de-
 49 cebat. etenim nemo ignavia immortalis factus est neque quisquam 20
 parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni honestique
 50 vitam exigerent. plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem ver-
 ba adderent. nam strenuis abunde dictum puto.
 86 Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis ani-
 mos arrectos videt, propere conmeatu stipendio armis aliisque uti- 25
 libus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet.
 2 ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex clas-
 3 sibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite census plerosque. id
 factum alii inopia bonorum alii per ambitionem consulis memo-
 rabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini 30
 potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui
 neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio ho-
 4 nestia videntur. igitur Marius cum aliquanto maiore numero,
 quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam,
 5 advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. nam Metellus 35
 conspectum Marii fugerat, ne videret ea quae audita animus tole-

1 sudorem *om. V*, *singuli ex C et z* || 3 flagitiis *PC*, omnibus flagitiis *V*, flagitiis omnibus *z* || viri *om. V* || 6 mei mores *PVC*, mores mei *C* || 8 bonum habete (*habetote pauci C*) animum *PC*, bonum animum habete *V* || 10 atque *PVC*, *om. C* || 11 sed] et *V* || mehercule *PC*, mehercules *VC* || 15 aut *PVC*, *om. C* || 16 periculi *PC*, periculis *V* || 19 omnis *ex omnia P* || decebat *p*, debet *P* || 20 nemo ignavia *PVC*, ignavia nemo *pC* || 21 uti boni *PC*, ut boni *VC* || 25 aliisque *PC*, que *om. C* || 32 cara *PC*, curae *C*

rare nequiverat. sed consul expletis legionibus cohortibusque 87
 auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, om-
 nia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris
 parum munita aggreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis
 5 locis facere. interim novi milites sine metu pugnae adesse, vide- 2
 re fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum,
 armis libertatem patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam
 atque divitias quaeri. sic brevi spatio novi veteresque coaluere et 3
 virtus omnium aequalis facta. at reges ubi de adventu Mari co- 4
 10 gnoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placue-
 rat speranti mox effusus hostis invadi posse, Romanos sicuti ple-
 rosque remoto metu laxius licentiusque futuros. Metellus interea 88
 Romam profectus contra spem suam laetissimis animis excipitur,
 plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. sed 2
 15 Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter ad-
 tendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explo-
 rare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil
 apud se remissum neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetu- 3
 los et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe aggressus
 20 in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta
 armis exuerat. quae postquam gloriosa modo neque belli patran-
 di cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
 vorsum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Iu-
 gurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio cer-
 25 taturum. nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle po- 5
 puli Romani amicitiam, nequid ab se hostile timeret. id simu- 6
 laveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingeni
 pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, 89
 30 partim vi alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus.
 ac primo mediocria gerebat. existumans Iugurtham ob suos tu- 2
 tandos in manus venturum. sed ubi illum abesse et aliis nego- 3
 tiis intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tempus
 visum est. erat inter ingentis solitudines oppidum magnum at- 4
 35 que valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys memo-
 rabatur. eius cives apud Iugurtham immunes, levi imperio et ob
 ea fidelissimi habebantur, muniti adversum hostis non moeni-
 bus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis loco-

2 honustum *ex* honustum *P* || 4 levia alia *Ciacconius*, alia levia *PC* ||
 12 licentiusque (*fuit* *luc.*) *P* || 13 excipitur *C*, accipitur *PC* || 21 belli pa-
 trandi cognovit *P* (de^o causa *s. s. p*) *C*, *Prisc. vol. II p. 310*, belli patrandi
 copiam cognovit *C* || 23 singulis *P* || 33 capsula * *P* || lybis *p*, libis *P*

- rum asperitate. nam praeter oppida propinqua alia omnia vasta
 inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quarum vis sicuti om-
 nium ferarum inopia cibi acrior. ad hoc natura serpentium ipsa
 6 perniciosa siti magis quam alia re accenditur. eius potiundi Ma-
 rium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli tum 5
 quia res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna
 gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod
 apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Cap-
 senses upa modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera plu-
 7 via utebantur. id ibique et in omni Africa, quae procul a mari 10
 incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerum-
 que lacte et ferina carne vescebantur et neque salem neque alia
 inritamenta gulae quaerebant: cibus illis adversus famem atque
 90 sitim, non libidini neque luxuriae erat. igitur consul omnibus
 exploratis, credo dis fretus — nam contra tantas difficultates 15
 consilio satis providere non poterat, quippe etiam frumenti ino-
 pia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris magis quam arvo
 student et quodcumque natum fuerat iussu regis in loca munita
 contulerant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate,
 nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis provi- 20
 2 denter exornat, pecus omne, quod superioribus diebus praedae
 fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit, A. Manlium lega-
 tum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium
 et conneatum locaverat, ire iubet dicitque se praedabundum
 3 post paucos dies eodem venturum. sic incepto suo occultato 25
 91 pergit ad flumen Tanain. ceterum in itinere cotidie pecus exer-
 citui per centurias item turmas aequaliter distribuerat et ex co-
 riis utres uti fierent curabat, simul inopiam frumenti lenire et
 ignaris omnibus parare, quae mox usui forent. denique sexto
 2 die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. ibi 30
 castris levi munimento positos milites cibum capere atque uti
 simul cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omni-
 3 bus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. dein
 postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam
 itinere facto consedit. idem proxuma facit, dein tertia multo 35
 ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum ab Capsa non

2 aquae *p*, atque *P* || quarum *PC*, quorum *C* || 3 ipsa *PC*, *om. C* || 7 ac-
 ceperat *P* || 10 ibique *C*, ubique *PC* || quae - agebat *PC* (*e quibus unus age-*
bant), qua - agebatur *Linkerus* || 13 adversus *PC*, adversum *C* || 14 libidi-
 ninineque *ex libidine* * *P* || 15 credo difretus *P* || difficultantes *P* || 16 fra-
 menti *ex frumento* *P* || 18 loca *ex loco* *P* || 22 aulūmanlium *P* || 24 dicit-
 que *ex dicitque* *P* || 26 tanain *PC*, tanaim *vel tanam* *C* || 28 simul inopiam
PC, simul et inopiam *C*

amplius duum milium intervallo, ibique quam occultissime potest cum omnibus copiis opperitur. sed ubi dies coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos pedites cursu tendere
 5 ad Capsam et portas obsidere iubet. deinde ipse intentus propere sequi neque milites praedari sinere. quae postquam oppidani cognovere, res trepidae metus ingens malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate coegere uti deditionem facerent. ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, alii omnes venundati, praeda militibus divisa. id
 10 facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum, ante neque beneficio neque metu coercitum.

15 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo magnus et clarus antea maior atque clarior haberi coepit. omnia non bene consulta in virtutem trahebantur, milites modesto imperio habiti simul et locupletes ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere, postremo omnes, socii atque
 20 hostes, credere illi aut mentem divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi. sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit; plura . . . propter Capsensium miserias igni conrumpit: luctu atque caede omnia complentur. denique multis locis potitus ac plerisque
 25 exercitu incruento, aliam rem aggreditur non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Muluccha, quod Iugurthae Bocchique regnum diiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus mediocri castello satis patens, in immensum editus
 30 uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura velut opere atque consulto praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res forte quam consilio melius gesta. nam castello virorum atque armorum satis et magna vis frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque

10 uenundati *PC*, uenum (*vel* uenum) dati *C* || 13 ante *PC*, *om. C* || 16 *excidit verbum in PCz*, *s. s. in non nullis peregit vel fecit, post incommodo z inserunt effecit vel patrauit alia* || atque *s. s. P* || 17 *post consulta in z eisque paucis interposita sunt uerum etiam casu data* || 21 ubi ea res bene *PC* praeter duos qui bene ea res ubi || 22 *excidit verbum in PC et in optimis z, deserta suppletum in z* || 25 *aggreditur ex egreditur P* || 27 *muluccha PC, mulucha vel malucha vel muluchae C* || 28 *dii_ungebat P, disiungebat C* || 29 *meditus P* || 30 *omnia PC, omni vel omnis C, omnis a natura Dietschius* || 31 *regis ex reges P* || 34 et magna uis frumenti *scripti: magna uis et frumenti PC, et om. vulgo*

et altis machinationibus locus inportunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti periculo frustra agebantur. nam cum eae paulo processerant, igni aut lapidibus conrumpebantur, milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri. at Marius multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo suo omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. quae cum multos dies noctisque aestuans agigaret, forte quidam Ligus ex cohortibus auxiliariis miles gregarius castris aquatum egressus haud procul ab latere castelli, quod adversum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas, quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paulatim prope ad summum montis egressus est. ubi postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupidum diffilia faciendi animum vortit. et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert. cuius ramis modo modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. exploratis omnibus quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti adscenderat, sed temptans omnia et circumspiciens. itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur ab ea parte, qua ipse adscenderat, castellum temptet, pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex praesentibus misit, quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. consulis animus tamen paulum adrectus. itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissimos delegit et cum eis praesidio

1 et altis *PC*, et aliis *C* z *quorum antiquissimus* ac talibus || 2 praecisum vineae z, . praecisave vineae *P* (quia in *marg. p*, ut quia praecisae *legere voluerit*), praecisae vineae *C*: fortasse praecisum. ac vineae || 6 sociari *P*, sauciari *p* || 12 aequatum *P* || aversum z, adversum *P*, contrarium s. s. *p* *C* || 13 cocleas in *marg. p* || 17 advortit *P* || silex *P* || 18 deinde inflexa *PC*, deinde flexa vel dein flexa *C* || 20 modo modo *PC*, modo deinde *C* || 21 in castelli planiciem pervenit *PC* itaque legit *Frontinus Strat. 3, 9, 3* (ubi ad summa pervenerat), castelli planiciem perscribit (*unus* pervenit, s. s. perscripsit uel inuestigavit) *C* deteriores, unde perrepsit *coni. Orellius* || 22 intenti haud proeliantibus *P*: fortasse intenti aut . . . proeliantibus || 22 eadem *PC*, eodem *C* || 25 ascenderat *PC*, escenderat *C* || 26 ascenderat *PC*, descenderat *C* || 30 quinque milium z; *Frontino quoque nimis parva manus visa, qui l. c. ita variaverit Sallusti orationem* paucos centuriones, quibus perfectissimos cum velocissimis militibus aeneatores immiscuerat; unde editores milites apud Sallustium occidisse suspicati sunt. fortasse praesidio qui forent et quattuor cett.

- qui forent quattuor centuriones, omnisque Liguri parere iubet et
 ei negotio proximum diem constituit. sed ubi ex praecepto tem- 94
 pus visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. ce-
 terum illi, qui e centuriis erant, praedocti ab duce arma orna-
 5 tumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus
 nisusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta, ve-
 rum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et offensa quo-
 levius streperent. igitur praegrediens Ligus saxa et siquae vetu- 2
 stae radices eminebant laqueis vinciebat, quibus adlevati milites
 10 facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare
 manu, ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae se inermos
 mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia nisi
 videbantur potissimum temptare ac saepius eadem ascendens de-
 scendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere.
 15 igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, 3
 desertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus advorsum
 hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae Ligus egerat cogno-
 vit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum
 vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine
 20 acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et fun-
 ditoribus eminens terrere. at Numidae saepe antea vineis Roma- 4
 norum subvorsis item incensis, non castelli moenibus sese tuta-
 bantur, sed pro muro dies noctisque agitare, male dicere Roma-
 nis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae ser-
 vitium minari, secundis rebus feroces esse. interim omnibus Ro- 5
 25 manis hostibusque proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria
 atque imperio his illis pro salute certantibus repente a tergo si-
 gna canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant,
 fugere, deinde uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti
 30 armati inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, 6
 fundere ac plerosque tantum modo sauciare, dein super occiso-
 rum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere neque
 quemquam omnium praeda morari. sic forte correcta Mari teme-
 ritas gloriam ex culpa invenit.
 35 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno 95

2 temptus *P* || 4 qui ecenturiis erant *P*, quod defendi potest, qui cen-
 turiis (vel et centuriae) praeerant *C* praeter paucos, in quibus qui ascensuri
 erant aut ante correcturam fuit aut inter versus adscriptum, itaque est in
 z: qui escensuri erant *Carrio* || 5 prospectus *ex* profectus || 11 prae se *C*,
 per se *PC*, pro se *P* || 12 illorum *C*, aliorum *P* || 14 degrediens *P* || 17 co-
 gnouit (fuitne cognoverat?) *P* || 18 tota *p* || 19 egressus *C*, regressus
PC || est ante vineas inserunt *PC*, post vineas *C* || 21 terrere *ex* terreret *P*
 || 33 correpta *P*

- equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Ro-
 2 mae relictus erat. sed quoniam nos tanti viri res admonuit, ido-
 neum visum est de natura cultuque eius paucis dicere. neque
 enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna optu-
 me et diligentissime omnium qui eas res dixere persecutus parum 5
 mihi libero ore locutus videtur.
- 3 Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam prope ex-
 tincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque do-
 ctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae
 cupidior, otio luxurioso esse: tamen ab negotiis numquam volu-
 ptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; fa- 10
 cundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda negotia altitudo
 ingeni incredibilis, multarum rerum ac maxime pecuniae largitor.
- 4 atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam
 super industriam fortuna fuit, multique dubitare fortior an fe- 15
 licior esset. nam postea quae fecerit, incertum habeo pudeat an
 pigeat magis disserere.
- 96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Africam at-
 que in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus
 belli, sollertissimum omnium in paucis tempestatibus factus est. 20
 2 ad hoc milites benigne appellare, multis rogantibus aliis per se
 ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam
 aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare ut
 illi quam plurimi deberent, ioca atque seria cum humillimis age-
 3 re, in operibus in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque 25
 interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam boni
 famam laedere, tantum modo neque consilio neque manu prio-
 4 ram alium pati, plerosque antevenire. quibus rebus et artibus
 brevi Mario militibusque carissimus factus.
- 97 At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos mu- 30
 nitos et sibi utilis, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Boc-
 chum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias adduce-
 2 ret, proeli faciendi tempus adesse. quem ubi cunctari accepit
 et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus uti antea pro-
 ximos eius donis corrupit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae 35

1 quod *P* || 2 quoniam tanti viri nos tempus admonuit *Prisc. vol. II*
p. 328 cf. Cat. 5, 9 || 4 dicturimus *P*, *correxit in marg. p* || 6 uidetur in
rasura P || 8 doctissimi *scripserim* || 12 ad dissimulanda *z* || 13 largior
P || 16 incertum habeo *s. s. P* || pudeat *C*, pudet *PC* || an pigeat magis (an
ex m corr. P) *PC*, *Nonius p. 424*, magis an pigeat *C* || 18 supra praedictum
P || 22 ipse *s. s. P* || 25 multos *P* || 31 admiserat *ex* adhererat *P* || 32 misit
P, mittit *C (?)* || 33 ubi *C*, ibi *P* || 35 eius *PC*, *om. C deteriores* || corrupit
PC, corrumpit *C*

partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi aut integris suis
 finibus bellum compositum foret. eo praemio inlectus Bocchus 3
 cum magna multitudine Iugurtham accedit. ita amborum exercitu
 coniuncto Marium iam in hiberna proficiscentem vix decuma par-
 5 te die reliqua invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis
 sibi munimento fore et, si vicissent, nullo impedimento, quia lo-
 corum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tene-
 bris difficiliorem fore. igitur simul consul ex multis de hostium 4
 adventu cognovit et ipsi hostes aderant et priusquam exercitus
 10 aut instrui aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut
 imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli,
 non acie neque ullo more proeli sed catervatim, uti quosque fors
 conglobaverat, in nostros incurrunt. qui omnes trepidi inproviso 5
 metu ac tamen virtutis memores aut arma capiebant aut capientis
 15 alios ab hostibus defensabant; pars equos descendere, obviam ire
 hostibus, pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri, sine
 signis sine ordinibus equites peditesque permixti cedere alius alius
 obtruncari, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo
 circumveniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes
 20 numero plures et undique circumfusi erant. denique Romani ve-
 teres novique et ob ea scientes belli, siquos locus aut casus con-
 iunxerat, orbis facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti et
 instructi hostium vim sustentabant. neque in eo tam aspero nego- 98
 tio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed
 25 cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis
 paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succurrere,
 modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu con-
 sulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non po-
 terat. iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil re- 2
 30 mittere atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius
 instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque uti 3
 suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat,
 quorum in uno castris parum amplo fons aquae magnus erat, al-
 ter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca
 35 munimenta quaerebat. ceterum apud aquam Sullam cum equi- 4

1 si aut *ex* sicut *P* || 4 *nix p*, iuxta *P* || 5 die 'in reverendae vetusta-
 tis libro' invenit Gellius 9, 14, 26, itaque *P* et *ex C* unus manu prima, diei
C || 11 quiuit *PC*, quiuisset *C* || 15 descendere Arusianus p. 229, ascendere
PC || 16 latronio *P* || 17 peditesque *PC*, que *om. C* || cedere alius alius ob-
 truncari scripsi, cedere alios alios obtruncare *PC* (nisi quod caedere ali-
 quot), cedere alii alii obtruncare Linkerus || 18 multi Dietschius, multos
PC, multa *C* || 19 circum ueniri *P*, circumuenire *C* || 22 facere *C*, fecere
PC || 27 abstitierant *P* || 34 usui *ex* usui *P* || edita *P* || 35 quaerebat *z*, ge-
 rebant *PC*, gerebat vel regebat *C*

- tibus noctem agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. dein crebris ignibus factis plerumque noctis barbari more suo laetari exultare, strepere vocibus et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. plurimum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis, de inproviso vigiles, item cohortium turma-
 2 rem tollere atque portis erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma
 3 capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita cunctos strepitu clamore, nullo subveniente, nostris instantibus tumultu formidine [terrore] quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi fugatique, arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. nam somno et metu insolito inpedita fuga.
- 100 Dein Marius, uti coeperat in hiberna propter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextimos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat. primos et extremos cum
 2 expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. simul consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis adessee, laudare
 4 et increpare merentis. ipse armatus intentusque item milites coegabat. neque secus atque iter facere, castra munire, excubitum

2 conturbatos *P* || 7 fugerant *correctum in C*, fugere aut *PC* || 11 haberi *ex habere P* || 12 ac *PC*, et *C* || 13 uigiles *Cortius*, uetigalis *PC* || 15 atque *C*, aut *PC* || iubet *om.* s || 19 formidine terrore *PC*, terrore formidine (formido unus) *C*, terrore *delevit Dietsch* || ceperat *C*, acceperat *PC* || 23 uti coeperat in hiberna propter conmeatum *C*, uti: propter conmeatum (: ceperat. hyberna s. s. p) *P*, uti coeperat in hiberna it propter conmeatum *ex C duo et sic fere (vel in hiberna proficiscitur vel i. h. p. quae)* s || 25 socors *ex socros P* || 26 agmine *ex amine P* || apud dextimos (vel dextimos) *Cp in marg.*, *Prisc. vol. I p. 95 et 98*, apud extremos *PC* || 30 regionum *ex regionem P* || 33 munire & excubitum *P*

in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilia-
 mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigi-
 lias ipse circumire, non tam diffidentia futurum quae imperavis-
 set, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labor volen-
 5 tibus esset. et sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini
 belli pudore magis quam malo exercitum coercebat. quod multi
 per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam
 et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi tamen
 res publica pariter ac saevissimum imperio bene atque decore ge-
 10 sta. igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undi- 101
 que simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse
 intellegitur. sed quia divorsi redeunt alius ab alia parte atque 2
 omnes idem significabant, consul incertus quonam modo aciem
 instrueret, nullo ordine conmutato advorsum omnia paratus ibi-
 15 dem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quat- 3
 tuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo
 hostibus venturos. interim Sulla, quem primum hostes attige- 4
 rant, cohortatus suos turmatim et quam maxime confertis equis
 ipse aliquae Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis
 20 eminus emissis corpora tegere et, siqui in manus venerant, ob-
 truncare. dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum pedi- 5
 tibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore pugna in
 itinere morati adfuerant, postremam Romanorum aciem inva-
 dunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum 6
 25 plurimis erat. dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum
 paucis ad pedites convortit. ibi Latine — nam apud Numantiam
 loqui didicerat — exclamat nostros frustra pugnare, paulo ante
 Marium sua manu interfectum. simul gladium sanguine oblitum
 ostendere, quem in pugna satis impigre occiso pedite nostro cruen-
 30 taverat. quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam 7
 fide nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in percul-
 sos Romanos acrius incedere. iamque paulum a fuga aberant, 8
 cum Sulla, profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere
 Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha, dum sus- 9

1 portas z, porta PC || auxiliares C, ex auxiliares PC, et auxilia-
 rios C || 2 super vallum in munimentis PC, in munimentis super val-
 lum C deteriores || 3 tam C, om. PC || futurum C, futuri PC || 4 labor
 PC, labos z || 7 aiebant pars a pueritia — habuisse Dietschius, aiebant quod
 a pueritia — habuisse P, aiebant quod a pueritia — habuisset C (*quantum
 constat*), aiebant pars quod a pueritia — habuisset in paucis codicibus esse
fertur || 9 res publica C, rei p. PC || 14 instrueret p, instruit P || 20 ve-
 nerant ex venerat P || 21 dum i. eo modo equites praeliantur P || 22
 volux ex volox P || 24 agebat C, erat PC || 27 nostram P || 33 quos ex
 quod P

- tentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus dextra sinistra omnibus occisis, solus
 10 inter tela hostium vitabundus erumpit. atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. denique
 11 hostes iam undique fusi. tum spectaculum horribile in campis patentibus: sequi fugere occidi capi, equi atque viri adfecti, ac multi
 5 vulneribus acceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti modo ac statim concidere, postremo omnia, qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus infecta sanguine.
 102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in opidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. eo post diem
 2 quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissimos
 15 ad eum mitteret, velle de se et de populi Romani commodo cum eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. qui
 3 quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut avorsum flecterent aut cupidum pacis vehementius
 4 accenderent. itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus.
 20 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optimum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem
 6 atque illum sceleratissimum persequi. ad hoc populo Romano iam a principio [inopi] melius visum amicos quam servos
 25 quaerere, tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque nobis
 30 bis neque cuiquam omnium satis fuit. atque hoc utinam a prin-

9 infectus *P* || 13 pugnaverat legati boccho *P* || 15 adeūmitteret ex adeum ** erat (*fuitne* inerat?) *P* || se *C*, suo *PC* || 18 uti ingenium aut avorsum *z* (*sed optimus* ingenium aut ut aversum), uti *om.* *PC* || paucis *P* || 19 tutus facundia *P* || 21 laetitia nobis *PVC*, nobis laetitia *C* || cum *PC*, quod *V* || 22 uti *PC*, ut *VC* || 23 pessime *P* || 24 demeres *PVC*, quorum singuli dempsere vel dempserat || 25 atque *PVC*, et *C* || ad melius (*perierunt absissa membrana litterae 23 ad 29*) *P*, in margine inopi *p* (*quod a P an scriptum fuerit incertum est*), ad hoc populo *r.* iam a principio inopi melius *VC*, quorum deteriores *om.* inopi (*ut ex z optimus*), inopi *delevit Krüzius*, inperi *coniecit Sellingsius* || 27 tut coactib; imperitare (*perierunt litterae 20-23 sed ut q litterae vocabuli quam inferior pars compareat*) *P* || 28 amici um quia et 29 ade ... mus *P* eodem defectu *mancus* || 31 a *om.* *V*

cipio tibi placuisset: profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona acceperis, quam mala perpressus esses. sed 9 quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram te experiri, nunc quando per 10 illam licet, festina atque ut coepisti perge. multa atque oppor- 11 tuna habes, quo facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse. nam bello quid valeat tute scis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro delicto 12 suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum 13 arma cepisse. nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expu- 14 lerit, iure belli suam factam. eam vastari a Mario pati nequuisse. praeterea missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia. ce- 15 terum vetera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad 16 senatum missurum. dein copia facta animus barbari ab amicis 17 flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens id quod parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum ex- 18 peditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola ob- 19 sessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. tum rursus Bocchus seu reputando quae sibi duo- 20 bus proeliis venerant seu admonitus ab aliis amicis, quos incon- ruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et ingenia validissima erant. eos 3 ad Marium ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet, agun- 4 darum rerum et quocumque modo belli componendi licentiam 5 ipsis permittit. illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, 6 deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pa- 7 vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in expeditio- 8 nem proficiscens pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis 9 hostibus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit. qua 10 re barbari et famam avaritiae Romanorum falsam et Sullam ob

2 cepisses *V* || esse *V*, es *z*: quam mala perpressus esses *om.* *P*, in *marg. add. p* || 4 placuit *PVC*, complacuit vel placuisse *C* || 5 atque *PVC*, *om.* *C* || 7 dimitte *P* || 8 bello (*o in ras.*, fuit um ?) *P* || 10 sed ob regnum tutandum *C*, sed regnum tutandum *PC*, sed regnum tutantem *z* || 18 hibernalis *P* || 19 obsessum cirrim (*ex tirrim*) *P*: fortasse Turrim Regiam scribendum || 21 bocchus feliciter seu reputando *PCz* (*inter quos optimus*), pro feliciter *ex z* alii substituunt feliciter erga romanos vel flectitur alii omit-
funt vocabulum || 23 necessariorum] *secuntur in PC verba c. 112*, 3 pacem uellet reliqua || 27 ipsis *vz*, illis *mz* || 29 sine decore *om.* *m* || perfugiunt *mz*, profugiant *vz*, pergunt *z* || 30 in castris post praetore inserit *m* || 32 avaritiae romanorum *mz*, romanorum avaritiae *vz*

- 6 munificentiam in sese amicū ratī. nam etiā tum largitio multis
ignota erat, munificus nemo putabatur nisi pariter volens, dona
7 omnia in benignitate habebantur. igitur quaestori mandata Boc-
chi patefaciunt: simul ab eo petunt uti fautor consultorque sibi
adsit, copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia 5
aut benivolentiae esse credebant, oratione extollunt. dein Sulla
omnia pollicito docti, quo modo apud Mariū, item apud senatū
verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiantur.
- 104 Marius ubi infecto quo intenderat negotio Cirtam rediit et
de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ab 10
Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea om-
nis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognos-
cit. legatis potestas Romam eundi fit ab consule, interea indutiae
postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere, pauci ferocius de-
cernunt, scilicet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobi- 15
les semper in adversa mutantur. ceterum Mauri impetratis om-
nibus tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rusone, qui quae-
stor stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt.
ex eis Bocchus cum cetera tum maxime benignitatem et studium
4 Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse reg- 20
gem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foe-
deris petentibus hoc modo respondetur 'senatus et populus Roma-
nus benefici et iniuriae memor esse solet. ceterum Boccho, quo-
niam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur,
cum meruerit. 25
- 105 Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petiverat
uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu de communibus nego-

1 rati sunt v || 2 ignota vz, Nonius p. 23, ignorata mz, ignara Cortius
|| er . . . munificus putabatur (-at nemo periere in lacuna) m || ni m || 4
assit sibi m || 5 fide m || 6 benivolentiae mz, benivolentia vz || 9 ubi mz, post-
quam vz || infecto mz, confecto vz || quo intenderat negotio vz, quod inten-
derat negotio z, negotio quod intenderat m || rediit et - factus est mvz, et -
est om. z || 10 ab utica vz, ad uticam m, ab tucca ex z pauci, quod placuit
Orellio || 11 l. bellienum (vel belienum) z, l. bebienum (hie in ras. manu alt.)
v, l. belligenum mz || post praetorem vz inserunt utica, omittunt mz || 12 co-
gnoscit (cognovit m) in quibus legatis mvz, sed in quibus om. tres ex z || 13
potestas romam eundi vz, eundi potestas romam mz || fit a z, fit (corr. ex
fuit v) et a vmz || 15 rerum humanarum mz, humanarum rerum vz || 16 in
adversa semper m || omnibus tres mz, omnibus rebus tres vz || 17 profecti
cum z, profecti sunt cum mz, profecti duce v || gn. octavio (gn. gaio v) ru-
sone mvz, nisi quod unus rusone, quod probavit Orellius, rafo akus || 20
accepit v || romae z, romaeque mvz || 21 deplorati m || 23 bocchum optimum
poenitet delicta gratiae facit Arus. p. 233: num Bocchum quoniam p. d. g.
f. ? || 26 quis vz, quibus mz || bocchus cognitis v || petiverat mz, petiuit vz
|| 27 ut ad se mitteret sillam m || de pauci ex z, om. mvz

tiis consuleretur. is missus cum praesidio equitum atque pedi- 2
 tum, item funditorum Balearium. praeterea iere sagittarii et co-
 hors Paeligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa,
 neque his secus atque aliis armis advorsus tela hostium, quod ea
 5 levia sunt, muniti. sed in itinere quinto denique die Volux filius 3
 Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equi-
 tibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque
 omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficie-
 bant. igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare inten- 4
 10 dere, timor aliquantulus sed spes amplior quippe victoribus et ad-
 vorsum eos, quos saepe vicerant. interim equites exploratum 5
 praemissi rem uti erat quietam nuntiant. Volux adveniens quae- 106
 storem appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul et
 praesidio missum. deinde eum et proximum diem sine metu
 15 coniuncti eunt. post ubi castra locata et diei vesper erat, repente 2
 Maurus incerto voltu pavens ad Sullam adcurrit dicitque sibi
 ex speculatoribus cognitum Iugurtham haud procul abesse; simul
 uti noctu clam secum profugeret rogat atque hortatur. ille animo 3
 feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suo-
 20 rum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius
 quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post
 paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab eodem moni- 4
 tus uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat ac statim mi-
 lites cenatos esse in castris, ignis quam creberrimos fieri, dein
 25 prima vigilia silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis 5
 omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equi-
 tes Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium intervallo ante
 eos consedissee. quod postquam auditum est, tum vero ingens 6
 metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis cir-
 30 cumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum neque apud
 illum tantum scelus inultum relinquendum. at Sulla, quamquam 107
 eadem existimabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. suos
 hortatur uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis
 advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio
 35 minus pepercissent, tanto tutiores fore, nec quemquam decere,
 qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in ma-

2 item *mz*, *om.* *vz* || balearium *om.* *m.* balneatorum *v* || 3 causa pro-
 perandi *v* || 8 uero ampliore *m* || 10 adversum *vz*, adversus *mz* || 12 uti
m, ut *v* || adueniens] *hic desinit m* || 17 ex *z*, a *vz* || 18 ut *v* || 23 proficis-
 cerentur *z*, proficisceretur *vz* || 24 cenatos *ēē* * * * * in *v* || ignis quam
 uel ignisque *z*, ignesque quam *vz* || 28 eos, quod in paucis *z om.*, del. *Ger-*
lachius || 32 eadem *ex* haec *corr.* *v* || 33 gerant *v* || antea *vz*, ante *z* || 36
 pedibus *z*, peditibus *vz*

- 2 xumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. dein Vo-
lucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maximum obtestatus, ut
3 sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire iu-
bet. ille lacrumans orare ne ea crederet; nihil dolo factum ac
magis calliditate Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cog- 5
4 nitum esset. ceterum quoniam neque ingentem multitudinem
haberet et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset. qua re op-
timum factu videri per media eius castra palam transire. sese
vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum cum Sulla iturum. 10
6 ea res uti in tali negotio probata. ac statim profecti, quia de impro-
viso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha incolumes trans-
7 eunt, deinde paucis diebus quo ire intenderant perventum est.
- 108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine multum et
familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam ac- 15
citum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia;
praeterea Dabar Massugrae filius ex gente Masinissae, ceterum
materno genere inpar — nam pater eius ex concubina ortus
2 erat — Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem
Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus 20
ilico ad Sullam nuntiatum mittit paratum sese facere quae po-
pulus Romanus vellet, conloquio diem locum tempus ipse dele-
geret, consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Iugurthae
legatum pertimesceret, quo res communis licentius gereretur:
3 nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. sed ego conperior 25
Bocchum magis Punica fide quam ob ea, quae praedicabat, simul
Romanum et Numidam spe pacis attinuisse multumque cum
animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam
traderet, lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.
- 109 igitur Sullā respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera 30
occulte aut nullo aut quam paucissimis praesentibus. simul edo-
2 cet quae sibi responderentur. postquam sicuti voluerat congressi,
dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo pacem an
3 bellum agiturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post

1 dein *vz*, deinde *vel* dehinc *z* || 3 *e** (*fuit ex*) *v* || 4 *ac* *delevit Cortius*
|| 11 quia] quod *v* || 14 et *expunxit in v manus pr.* || 16 consilia ierat praeterea *vz*, ierat *om.* pauci *z* || 18 inpar materno genere *v* || pater — ortus *vz*, mater — orta (*vel nata*) *z* || 19 ingenia *v* || 23 consulta *z*, consulto *vz* || 24 quo *vz*, non nulli *ex z* illum accitum quo *vel similiter*; quo remoto *Kritzius*, ante quo *excidisse quaedam statuit Dietschius* || 25 cauere *vz*, cauere *z* || non posse (*in marg.* nequivisse) *v* || 30 se post respondit *inserit v*, post pauca alii *ex z*, *om. z* || 31 aut nullo *z*, aut *om. vz* || 34 tunc *v*

diem decumum redire iubet ac nihil etiam tum decrevisse, sed illo die responsurum. deinde ambo in sua castra digressi sunt. sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur. ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur, 4
5 praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambo-
bus. ac statim sic rex incipit.

Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus in hac terra 110
et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. et me- 2
hercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro ego-
10 met opem tuli, nullius indigui. id inminutum, quod ceteri do- 3
lere solent, ego laetor. fuerit mihi eguisse aliquando tuae ami-
ciciae, qua apud animum meum nihil carius habeo. id adeo ex- 4
periri licet. arma viros pecuniam, postremo quidquid animo lu-
bet, sume utere et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam
15 putaveris, semper apud me integra erit; denique nihil me sciente
frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem armis quam munifi- 5
centia vinci minus flagitiosum est. ceterum de re publica vostra, 6
cuius curator huc missus es, paucis accipe. bellum ego populo
Romano neque feci neque factum umquam volui: at finis meos
20 advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto, quando vobis 7
ita placet. gerite quod vultis cum Iugurtha bellum. ego flumen 8
Muluccham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar neque
id intrare Iugurtham sinam. praeterea siquid meque vobisque
dignum petiveris, haud repulsus abibis.⁷

25 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de com- 111
munibus rebus multis disseruit. denique regi patefecit, quod
polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam armis am-
plius valuissent, non in gratiam habituros. faciendum aliquid,
quod illorum magis quam sua retulisse videretur: id adeo in
30 promptu esse, quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Ro-
manis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur; amicitiam foe-
dus Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram.
rex primo negitare, cognationem affinitatem, praeterea foedus in- 2

1 etiam tum z, etiam nunc vz || 2 sua in v s. s. || sunt vz, om. z || 3 oc-
culte in marg. v || 5 iurat post sententia inserit v, idemque in aliquot z
pro verbis uir et inlatum aut variis locis insertum || 7 eore V, correxit
manus recens || 8 mehercule V, hercule vz, Prisc. vol. II p. 323 || 10 in-
digu vz, Prisc. l. c., indigus V || 10 id esse imminutum v || 11 aliquando eguisse
v || pretium ante tuae inserunt Vvz, ante aliquando z, om. pauci z || 12
meum animum V || habeo vz, est V || 15 integra amicitia erit v || 17 est Vz,
om. vz || 19 at finis z, adfinis V, finis vz || 20 vobis om. v || 21 quodultis V,
quod uultis vz, uti uultis z || 23 id om. z || 25 et communibus vz, et de
communibus z || 28 faciendum et aliquid v (in quo inter et et aliquid spa-
tium vacuum) z, faciendum esse aliquid vel faciendum aliquid z || 31 quam
plurimum v || 32 tunc z, tum vz || 33 negitare vz, negare vel neglectare z

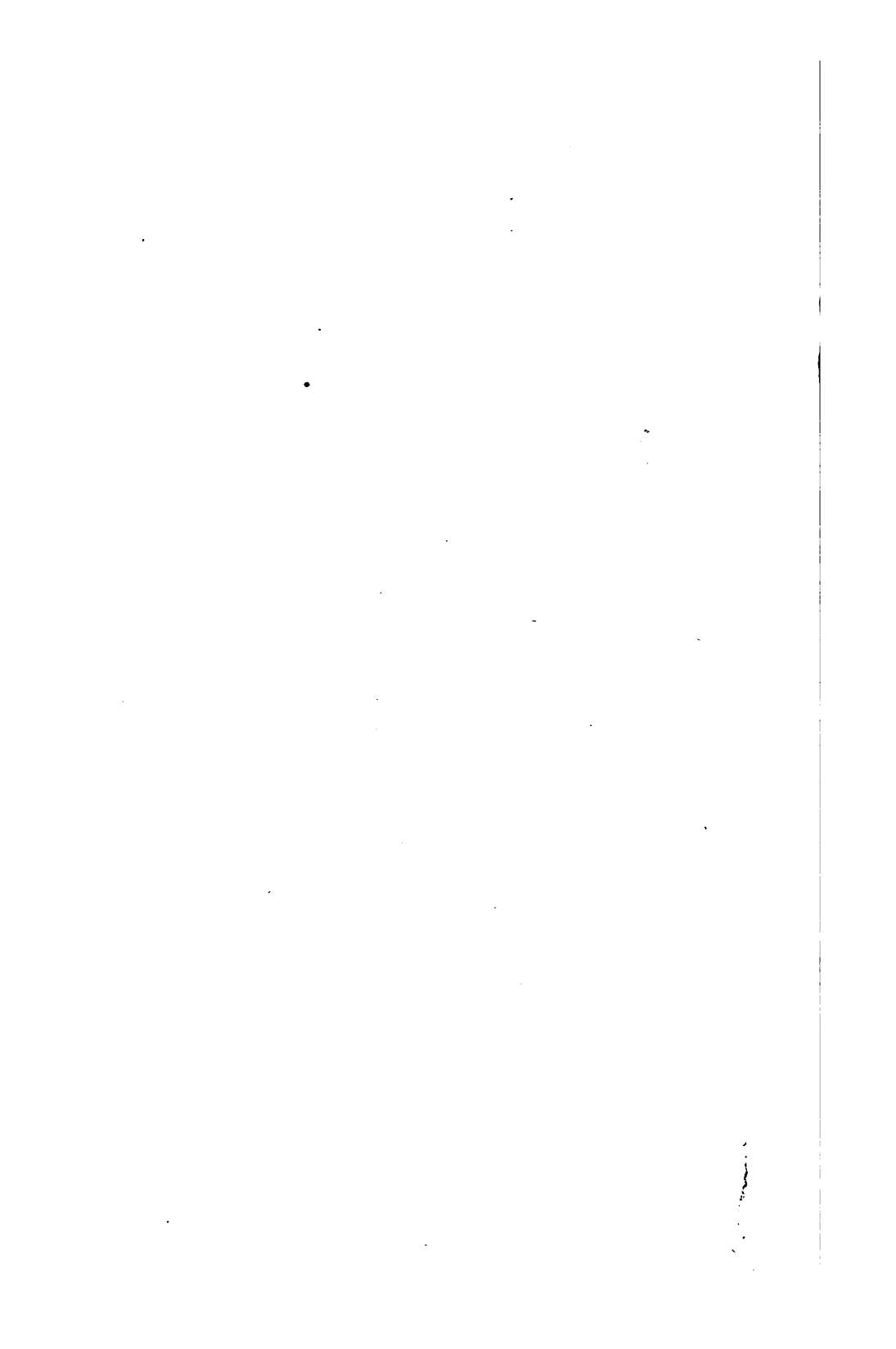
- tervenisse. ad hoc metuere ne fluxa fide usus popularium animos
 3 avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant. denique
 saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnia se factu-
 4 rum promittit. ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida
 defessus bello avidissimus erat, quae utilia visa constituunt. ita 5
 112 composito dolo digrediuntur. at rex postero die Asparem Iugur-
 thae legatum appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cogni-
 tum, posse condicionibus bellum poni; quam ob rem regis sui
 2 sententiam exquireret. ille laetus in castra Iugurthae proficis-
 citur. deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post diem 10
 octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat Iugurtham cupere om-
 nia quae imperarentur facere, sed Mario parum confidere: saepe
 antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fu-
 3 isse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem
 vellet, daret operam ut una ab omnibus quasi de pace in collo- 15
 quium veniretur ibique sibi Sullam traderet. cum talem virum
 in potestatem habuisset, tum fore uti iussu senatus aut populi
 foedus fieret, neque hominem nobilem non sua ignavia sed ob
 113 rem publicam in hostium potestate relictum iri. haec Maurus
 secum ipse diu volvens tandem promisit, ceterum dolo an vere 20
 cunctatus parum comperimus. sed plerumque regiae voluntates
 2 ut vehementes sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. postea
 tempore et loco constituto in colloquium uti de pace veniretur,
 Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum appellare, be-
 nigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti ac spei 25
 3 bonae pleni esse. sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem
 colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim immutata
 voluntate remotis dicitur secum ipse multum agitavisse, voltu et
 oculis pariter atque animo varius: quae scilicet ita tacente ipso
 4 occulta pectoris patefecisse. tamen postremo Sullam accersi iu- 30

5 erat vz, om. z || uisa vz, uisa sunt z || 7 a silla (ex s. s.) v || 9 pro-
 ficiscitur vz, venit z || 11 nuntiat vz, denuntiat z || 14 pacem vellet] haec in
 PC continentur illis c. 103, 2, copia necessariorum || 16 traderet ex tra-
 didit P || 17 in potestatem PC, in potestate C deteriores et z || senatus aut
 populi PC, senatus aut populi romani C || 18 neque PC, non ex C unus vel
 duo || 19 rem p. potestate * in hostium relictum iri (ex ire) P || 24 benigne
 ** habere P || 25 idem s. s. p || pollicere P || 26 bonae s. s. p || 26 ante
 diem] haec ultima sunt in P verba folii recti 46, cetera in folio verso, cui
 carta agglutinata est, delitescunt || 28 remotis ceteris dicitur C, ceteris
 om. pauci C || multum vel multa C || uultu et oculis pariter atque animo uari-
 riis Servius Danielis in Verg. Aen. 7, 251, uultu corporis pariter atque
 animo varius C, uultu colore motu (vel om. motu) corporis - varius z || 29
 scilicet ita tacente C (ita om. C?): fortasse facile etiam tacente || 30 occulta
 pectoris patefecisse z (C?), occultare et oris immutatione (immutationem
 s. s. in uno) patefecisse vel occulta specie oris patefecisse C || accersi C,
 arcessi vel accersiri singuli C

bet et ex illius sententia Numidae insidias tendit. deinde ubi 5
dies advenit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul abesse,
cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris causa
procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. eodem Nu- 6
5 mida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur.
ceteri obtruncati, Iugurtha Sullae victus traditur et ab eo ad
Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. 114
10 Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Italia omnis 2
contremuit. illimque usque ad nostram memoriam Romani sic
habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum Gallis pro sa-
lute non pro gloria certari. sed postquam bellum in Numidia 3
confectum et Iugurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est,
15 Marius consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia is-
que calendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. ex ea 4
tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

1 illius vel eius C || 10 caepione vel scipione C || gn. vel m. manlio
C, quorum optimus men (s. s. gnio) manlium habere fertur || 11 illimque
usque Dietschius: illique et inde usque C || 13 certari unus ex C m. prima,
certare m. altera, ceteri || 15 est et ei vel et ei C || 16 et ea optimus ex
C, ex ea vel ea ceteri C

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE

EX HISTORIIS EXCERPTAE.

HISTORIARUM RELIQUIAE
BEROLINENSES ET VATICANAE.

V est codex Vaticanus 3864 s. x.
z sunt codices ex Vaticano oriundi.

C. SALLUSTI CRISPI
ORATIONES ET EPISTULAE

EXCERPTAE DE HISTORIIS.

ORATIO LEPIDI COS.
AD POPULUM ROMANUM.

Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras
gentis maxumi et claris estis, plurimum timoris mihi faciunt
adversum tyrannidem L. Sullae, ne, quae ipsi nefanda aestuma-
tis, ea parum credundo de aliis circumveniamini — praesertim
5 cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit neque se aliter
tutum putet, quam si peior atque instabilior metu vostro fue-
rit, quo captis libertatis curam miseria eximat — aut, si provideri-
tis, in vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. sa- 2
tellites quidem eius, homines maxumi nominis optumis maiorum
10 exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium
suum mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
optumo iure liberi agere, praeclara Brutorum atque Aemiliorum 3
et Lutatorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere,
subvertenda. nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et An- 4
15 tiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes,
neu cui nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Ro- 5
mulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade
neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli con-

Ĉ . CRISPI . SALLVSTI . ORATIONES . EXCERPTE DE BELLIS .
EXPLICIT . FELICITER . Ĉ . CRISPI . SALLVSTI . ORATIONES . EX-
CERPTE DE HISTORIIS . INCIPIT . FELICITER ORATIO LEPIDI . CONS.
AD . P . R V : de ordine orationum et epistularum cf. *Mus. Rh.* vol. XVIII
p. 585 sq. || 8 vitandis *Frano. Asulanus*, tutandis V || 16 scaevus V, tuetur
Serv. in Verg. Ecl. 3, 13 comparans illud 'perverse Menalca', scaevus Aldus

- sumpserat, satiat, sed tum crudelior, cum plerosque secundae
 6 res in miserationem ex ira vortunt. quin solus omnium post
 memoriam humani generis supplicia in post futuros composuit,
 quis prius iniuria quam vita certa esset, pravissimeque per sce-
 leris inhumanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris ser- 5
 viti a repetunda libertate terremini.
- 7 Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia
 vostra penes illos sint, non prolatandum neque votis paranda
 auxilia. nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis
 Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum. 10
 8 at ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia reti-
 9 nendae dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et otium
 cum libertate, quae multi probi potius quam laborem cum ho-
 10 noribus capescebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut
 11 imperitandum, habendus metus est aut faciendus, Quirites. nam 15
 quid ultra? quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt?
 populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus impe-
 rio gloria iure, agitando inops despectusque, ne servilia quidem ali-
 12 menta reliqua habet. sociorum et Latini magna vis civitate pro multis
 et egregiis factis a vobis data per unum prohibentur et plebis in- 20
 noxiae patrias sedes occupare pauci satellites mercedem scele-
 13 rum. leges iudicia aerarium provinciae reges penes unum, de-
 14 nique necis civium et vitae licentia. simul humanas hostias vi-
 15 distis et sepulchra infecta sanguine civili. estne viris reliqui aliud
 quam solvere iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem 25
 unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit neque quis-
 quam extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio
 16 expectat. verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia tur-
 17 barum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. scilicet,
 quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius 30
 Picens et scriba Cornelius aliena bene parata prodegerint; nisi
 adprobaritis omnes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cru-
 ciatus virorum illustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona
 civium miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono
 18 datam. at obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum; 35
 quod quidem scelus illius vel maximum est, non me neque
 quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. at-
 que illa, quae tum formidine mercatus sum [pretio] soluto iure,
 dominis tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex-civi-

3 humani generis *Orellius*, humani *V*, hominum & *Aldus* || 17 imperii
Mommсенus Rechtsfrage p. 33 || 27 a-usus (d eras.) *V* || 37 fortasse atqui
 || 38 pretio *delevi*

bus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie contracta tolera- 19
vimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab
externis in nosmet vorsa. scelerum et contumeliarum omnium
finis sit. quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in glo-
5 ria numeret et, si liceat, avidus fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum audeatis 20
vereor, ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non
opibus eius, quae futes et corruptae sunt, sed vostra socordia,
† quam raptum iri licet et quam audeas tam videri felicem. nam 21
10 praeter satellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non
omnia mutata praeter victorem? scilicet milites, quorum sangui-
ne Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt.
an quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla
turpis, honorum omnium dehonestamentum? itaque maximam 22
15 mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera et labo-
res nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi forte tribuniciam 23
potestatem evorsum profecti sunt per arma, conditam a maiori-
bus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent; egregia sci-
licet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam at-
20 que invidiam suam, praemia penes paucos intellexerint. quare
igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire
sunt vitiis optentui, quibus labefactis quam formidatus est tam
contemnetur. nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et
parricidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam et belli
25 finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acer-
bissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi
Romani fuit. quae si vobis pax et composita intelleguntur, ma- 25
xima turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legi-
bus inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum
30 posteris ad rem publicam suimet sanguinis mercede circumve-
niundam. mihi quamquam per hoc summum imperium satis 26
quaesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam praesidio,
tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est
periculosa libertas quieto servitio. quae si probatis, adeste, Qui- 27
35 rites, et bene iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem
et auctorem sequimini ad recipiundam libertatem.

6 quam raptum iri licet et quam audeas tam (sic) *V* itaque, nisi quod
audias vel audeat z, quam captum ire licet et quam audeat tam *Cortius*, alia
alii frustra temptavere || 8 victorem *Kritzius*, victoriam *V* || 12 tarulae
scirtoque (sic) *V*: Scirtus nomen legitur in titulo C. I. L. vol. I p. 475 || 20
intellexerint *Gerlachius* nescio unde: nam in *V* est intellexerent || 21 se-
cundae res *V* *Porphyr.* in *Hor. Epist.* 1, 18, 29, res secundae *Seneca Con-*
trov. 9, 24, 13 || 27 composita *V*, concordia *Aldus* || 32 praesidio *Aldus*,
praedio *V*

ORATIO PHILIPPI IN SENATU.

- 1 Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam
esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique
prava incepta consultoribus noxae esse. sed contra seditionibus 5
omnia turbata sunt et ab eis quos prohibere magis decebat. po-
stremo, quae pessumi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapien-
2 tibus faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam vobis in-
visa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt. nisi forte cui pa-
3 cem praestare et bellum pati consilium est. pro di boni, qui hanc 10
urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium flagitiosor-
um postremus, qui peior an ignavior sit deliberari non potest, ex-
ercitum opprimundae libertatis habet et se e contempto metuen-
dum effecit: vos mussantes et retractantes verbis et vaturn carmi-
nibus pacem optatis magis quam defenditis neque intellegitis mol- 15
4 litia decretorum vobis dignitatem illi metum detrahi. atque id
iure, quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam
cum exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset, cuius
sceleribus tanta praemia tribuistis?
- 5 At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos pacem con- 20
cordiam et alia huiusmodi decreverunt, gratiam ab eo pepe-
risse. immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco
aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habitam amise-
6 rant. equidem a principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos
accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturan- 25
dum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. cete-
rum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo
populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Le-
pidum progressum aiebant, cum privata arma opprimundae li-
bertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocina quaerendo 30
7 consilium publicum conruperunt. at tunc erat Lepidus latro cum
calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam
mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non empto sed
dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus, et ad eum con-
currere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrant 35
inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies
in seditionibus, in pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu,

1 ORATIO PHILIPPI IN SEA (non SIA, quod sententia interpretatus
est Dietschius) V || 4 defeadi V || 5 prava Aldus, parva V || 11 amissa cu-
ria Hauptius Musci Rhen. vol. I p. 473, omisa cura V || 13 secontempto
V || 14 carminis V || 21 ab eo z, Aldus, habeo V || 31 tunc Kritsius, tum V
|| 32 non post nemo inseruit Cortius

bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari
 Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria atque 8
 omnes reliquiae belli arrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithri-
 dates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustenta-
 5 mur, diem bello circumspicit; quin praeter idoneum ducem ni-
 hil abest ad subvertendum imperium. quod ego vos oro atque 9
 obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, ne patiamini li-
 centiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere
 nam ubi malos praemia secuntur, haud facile quisquam gratuito
 10 bonus est. an expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro at- 10
 que flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo
 agitatur statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia: quae 11
 ille adversum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut
 quorum simulat iniuria sed legum ac libertatis subvertundae.
 15 agitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers
 consili, inquires, haec atque illa temptans. metuit otium, odit bel-
 lum, luxu atque licentia carendum videt atque interim abutitur
 vostra socordia. neque mihi satis consili est, metum an igna- 12
 viam an dementiam eam appellem, qui videmini tanta mala quasi
 20 fulmen optare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari
 quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum natura sit. 13
 antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, ex
 eo boni malos facile anteibant: nunc pax et concordia disturba-
 25 tur palam, defenduntur occulte. quibus illa placent, in armis
 sunt, vos in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget
 recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui placere ait 14
 sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi, cum ipse ac-
 mis cogat, civitatem confirmari, quibus ademptam negat, concor-
 30 diae gratia plebei tribunicam potestatem restitui, ex qua omnes
 discordiae accensae. pessume omnium atque impudentissime, 15
 tibine egestas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi
 armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum petis, quasi
 primum reddideris, bello concordiam quaeris, quo parta disturba-
 35 tur, nostri proditor, istis infidus, hostis omnium honorum. ut
 te neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem aut per
 iurio violasti! qui quando talis es, maneat in sententia et retrahat 16
 neas arma te hortor neu prolatandis seditionibus, inquires ipse,
 nos in sollicitudine attineas. neque te provinciae neque leges

7 ne *V*, neu nescio quis primus dederit || 15 agitur *V*, angitur
Aldus || 19 tanta *Orellius*, itanta *V*, intenta *Aldus* || 30 plebei tribuni-
 ciam potestatem *Prisc.* vol. I p. 243, plebei om. *V*

neque di penates civem patiuntur. perge qua coeptas, ut quam maturume merita invenias.

- 17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privatim extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lubricine leges imperantur, cum interim vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum intellegat se metu
18 magis quam aequo et bono sustentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae victis toleranda sunt ea, cum facere possitis, patiamini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet.
19 haec si placent, si tanta torpedo animos obpressit, ut obliti scelorum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, 15
20 quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rem publicam frustra curant. agite ut lubet, parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocina, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus armare. sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine et augete 20
21 ingenium viris fortibus. adest novus exercitus, ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur. quare ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra 25 huius ordinis auctoritatem ad urbem ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint operamque dent nequid res publica detrimenti capiat.

O R A T I O C. C O T T A E
AD POPULUM ROMANUM.

30

- 1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit neque decretis labos. malae secundaeque res opes, non ingenium 35

2 maturime *V* || 7 quanto (*t in rasura*) mehercule * (*s erasa*) *V* || 13 obpressit *V*, item *Nonius* p. 229 (*nisi quod obrepsit ex obressit cod. Leid., obrepsit Aldus*) || 16 quid *ex* qui *V* || 20 nomini *V* || 23 uostra *Die/schius* || 24 M. Lepidus *Orellius*, M. *om.* *V* || 30 ORATIO CAI. COTTAE. AD. PR. *V* cf. p. 124 col. IV, 5 || 34 numquā * animus *in margine V*

mihi mutabant. at contra in his miseriis cuncta me cum fortuna 2
deseruere. praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui
misero acta iam aetate ne mortem quidem honestam sperare li-
cet. nam, si parricida vestri sum et his genitus hic deos penatis 3
5 meos patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo
cruciatu satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memo-
rata apud inferos supplicia scelere meo vici. a prima adulescentia 4
in ore vestro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui
consilio meo, qui pecunia voluere, usi sunt. neque ego calidam
10 facundiam neque ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus
privatae gratiae maximas inimicitias pro re publica suscepi,
quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala ex-
pectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque penatis cum
ingenti dignitate dedistis. pro quibus beneficiis vix satis gratus 5
15 videar, si singulis animam quam nequeo concesserim. nam vita
et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama
et fortune integer agas, id dono datur atque accipitur. consules 6
nos fecistis, Quirites, domi bellicae impeditissima re publica.
namque imperatores Hispaniae stipendium milites arma frumen-
20 tum poscunt et id res cogit, quoniam defectione sociorum et
Sertori per montis fuga neque manu certare possunt neque utilia
parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis 7
aluntur, Macedonia plena hostium est, nec minus Italiae maritima
et provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta
25 vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmeatus tue-
batur, minore quam antea navigamus.

Haec si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite, ut 8
monet ira, supplicium sumite: sin fortuna communis asperior
est, quare indigna vobis nobisque et re publica incipitis? atque 9
30 ego, cuius aetati mors propior est, non deprecor, siquid ea vobis
incommodi demitur: neque mox ingenio corporis honestius quam
pro vestra salute finem vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul; 10
facio quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque
me pro re publica, quam deinde cui mandetis circumspicite. nam 11
35 talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae et maris et belli
ab aliis acti ratio reddunda aut turpiter moriundum sit. tantum 12
modo in animis habetote non me ob scelus aut avaritiam caesum,
sed volentem pro maximis beneficiis animam dono dedisse. per 13

3 acta iam aetate *V*, 'senecta iam aetate *Sallustius*' teste *Serv. in Aen.*
11, 165, quod *Carrio* in hunc locum male intulit || 9 caninam *Carrio* || 16
iura *V* || 25 sumptum *V* || 31 ingenio corporis *V*, in senio corporis *Orel-*
lius olim, sed abiecit postea eam coniecturam, ingenio corpori Aldus || 38
volente *V*

- vos, Quirites, et gloriam maiorum, tolerate adversa et consulite
 14 rei publicae. multa cura summo imperio inest, multi ingentes
 labores, quos nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis,
 cum omnes provinciae regna maria terraeque aspera aut fessa
 bellis sint. 5

EPISTULA CN. POMPEI
 AD SENATUM.

- 1 Si adversus vos patriamque et deos penatis tot labores et
 pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo
 scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius 10
 in absentem me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscri-
 pti, quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissimum cum
 exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma
 2 omnium morte, confecistis. hacine spe populus Romanus liberos
 suos ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus et to- 15
 tiens ob rem publicam fuso sanguine? fessus scribundo mittundo-
 que legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum
 interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
 3 per deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare an
 4 exercitum sine frumento et stipendio habere posse? equidem fa- 20
 teor me ad hoc bellum maiore studio quam consilio profectum,
 quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto, diebus quadra-
 ginta exercitum paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis
 ab Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud atque Han-
 5 nibal, nobis opportunius patefeci. recepi Galliam Pyrenaeum Ia- 25
 cetaniam Indigetis et primum impetum Sertori victoris novis mi-
 litibus et multo paucioribus sustinui hiememque castris inter sae-
 vissimos hostis, non per oppida neque ex ambitione mea egi.
 6 quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut
 recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. castra 30
 hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam
 et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
 satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et fa-
 mem redditis. itaque meo et hostium exercitui par condicio est.
 7 namque stipendium neutri datur, victor uterque in Italiam venire 35
 8 potest. quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis neu
 9 cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeri-

6 EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM V || 14 hacine spe, quod
 coniecit Ursinus, est in V, hac in spe vulgo || 25 Iacetaniam Hübnerus, Ia-
 cetaniam V || 31 Turiam Ursinus, durium V

orem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad inter-
 necionem vastavimus praeter maritimas civitatis, quae ultro no-
 bis sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum
 stipendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agi-
 5 tat. ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consum-
 psi. reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente 10
 me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam
 transgredientur.

ORATIO MACRI TR. PL.

10

AD PLEBEM.

Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a maiori- 1
 bus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitium interesset,
 multis mihi disserendum fuit docendique, quas ob iniurias et
 quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices pa-
 15 ravisset omnis iuris sui tribunos plebis. nunc hortari modo re- 2
 licum est et ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem.
 neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus inpotens inani 3
 specie magistratus pellere dominatione incipiam, quantoque tu-
 tius factio noxiorum agat quam soli innocentes. sed praeter spem 4
 20 bonam ex vobis, quae metum vicit, statui certaminis adversa pro
 libertate potiora esse forti viro quam omnino non certavisse,
 quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim cunctam et im- 5
 peria sua gratia aut spe aut praemiis in vos convertere meliusque
 habent mercede delinquere quam gratis recte facere. itaque om- 6
 25 nes concessere iam in paucorum dominationem, qui per militare
 nomen aerarium exercitus regna provincias occupavere et arcem
 habent ex spoliis vestris, cum interim more pecorum vos multi-
 tudo singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus
 quae maiores reliquere; nisi quia vobismet ipsi per suffragia, ut
 30 praesides olim, nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc 7
 omnes, at mox, si vestra receperitis, ad vos plerique. raris enim
 animus est ad ea, quae placent, defendunda, ceteri validiorum
 sunt. an dubium habetis, num officere quid vobis uno animo 8
 pergentibus possit, quos languidos socordesque pertinuere? nisi
 35 forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter quam metu iura
 quaedam tribunis plebis restituit. et quamquam L. Sicinius pri-

2 quae ante ultro om. V, inseruit Aldus || 3 onerique V || 9 ORATIO
 MACRI TRIB. PLEB. AD PL. V || 13 docendumque Pomponius Laetus ||
 29 vobismet ipsi Cortius, vobismet ipsis V, vosmet ipsi Aldus || 32 iacent
 Mählius Nov. ann. vol. LXXXVII p. 80

- mus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circum-
ventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae
pertaesum est. quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam spem
9 frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposue-
rat servitium, finem mali credebatis. ortus est longe saevior Ca- 5
10 tulus. tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus. dein
11 C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus est. Lu-
cullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quintium vidistis;
quantae denique mihi turbae concitantur! quae profecto incassum
agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis 10
facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, sed
12 certatum utrimque de dominatione in vobis sit. itaque cetera ex
licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere, permansit una res
modo, quae utrimque quaesita est et erepta in posterum, vis tri-
13 bunicia, telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos mo- 15
neo quaesoque ut animadvertatis neu nomina rerum ad ignaviam
mutantes otium pro servitio appelletis. quo iam ipso frui, si vera
et honesta flagitium superaverit, non est condicio: fuisset, si om-
nino quiessetis. nunc animum advortere et nisi viceritis, quon-
iam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt. 20
14 'Quid censes igitur?' aliquis vostrum subiecerit. primum
omnium omittendum morem hunc quem agitis impigrae linguae,
animi ignavi, non ultra contionis locum memores libertatis.
15 deinde, ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei, modo
patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia 25
maiores vestri paravere; cum vis omnis, Quirites, in vobis sit, et
quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere
certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expec-
16 tatis? magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exe-
quendo rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auctum 30
17 atque adiutum properatis. neque ego vos ultum iniurias hortor,
magis uti requiem cupiatis, neque discordias, ut illi criminantur,
sed earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaci-
ter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne
18 amplius sanguinem vostrum praebeatis censebo. gerant habeant- 35
que suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem Serto-

2 mutuere *V* || 4 intellexistis *in margine V* || 6 bruto & mamerco
cos. (& *in rasura corr. ex a?*) *V* || 12 vos *Dietsch* || 16 anim advertatis *V*
|| 22 omittendum *V*, amittendum *Arus. p. 212* || 23 con ** tionis (*di eras.*)
V || 24 quo tribunos plebei *V*, quas incisa post plebei oratione recte tuetur
Kritzius || 25 patribus *Ciacconius*, at cf. *Mommсенus R. F. vol. I p. 285* ||
26 quoniam (*a sup. u*) vis *V*, quamvis *z*, *Aldus* || 32 cupiatis *V*, capiatis *nescio*
quis inveherit

rium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus est. nisi forte 19
 repentina ista frumentaria lege munia vostra pensantur. qua tamen 20
 5 quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. namque ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura fam-
 10 miliari tam parva res et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur. qua tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium 20
 ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus est. namque alio 21
 modo neque valent in univrsos neque conabuntur. itaque simul comparant delinimenta et differunt vos in adventum Cn. Pompei, quem ipsum ubi pertimere, sublatum in cervices suas, mox 22
 15 libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse defendere. mihi quidem satis spectatum est, 23
 Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem vultibus vobis esse quam illis dominationis socium auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis.

20 Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno 24
 cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. itaque verborum satis dictum est. ne- 25
 que enim ignorantia res claudit, verum occupavit nescio quae vos 26
 25 torpedio, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque praesenti ignavia mutavistis. abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc, munera ditium dominorum. 27
 atque haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur in provincias magistratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro 30
 30 victis est et in dies magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

EPISTULA MITHRIDATIS.

Rex Mithridates regi Arsaci salutem. omnes qui secundis 1
 rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent liceatne

4 quinis modiis *Asulanus*, quin is modis *V* || 6 absoluli *V*, correctum in *vett. edit.*, sicut neque absolui - possit *Aldus* || 7 ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur *Gronovius Observ.* 3, 2, ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*, ignavus quisque tenuissima spe frustratur *coniecerat Cl. Puteanus et ante eum, nisi quod ignavissimi quique, Aldus* || 8 qua *Faernus*: quae *V* || 10 iniuriae *Kritzius*, iniuria *V* || cavendus dolus est in *V* legitur post conabuntur, *traiecit Fabri* || 23 quae] qua *V* || 32 EPISTULA MITHRIDATIS *V*.

- tum pacem agere, dein quod quaesitur satisne pium tutum gloriosum an indecorum sit. tibi perpetua pace frui licet, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est. nisi hostes opportuni et scelestissimi, neque petere audeam societatem et frustra mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et meae res parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. ille enim obnoxius qualem tu voles societatem accipiet, mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi et, quod florentibus optabile est, ego non validissimus praebeo exemplum, quo rectius tua componas. namque Romanis cum nationibus populis regibus cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda imperi et divitiarum. qua primo cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsero, dum a Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes. ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde Philippi filium post multa et varia certamina apud Samothracas deos acceptum in fidem callidi et repertoires perfidiae, quia pacto vitam delenderant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servorum effecere, simulatoque in pio testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis obsessa est. postremo Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuerunt, cum filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus haud dubie esset.
- 10 Nam quid ego me appellem? quem diiunctum undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque servitutum esse, per Nicomedem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea, quae accidere, testatum antea Cre-tensis, solos omnium liberos ea tempestate. et regem Ptolemaeum.
- 11 atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia expuli Asiamque

2 tibi si perpetua pace frui licet nisi hostes opportuni et scelestissimi egregia - futura est neque petere - misceri sperem V: in quibus si post tibi delendum et verba nisi - scelestissimi cum illis neque - sperem coniungenda esse senserat I. Dousa; traiecit verba nisi - scelestissimi post sperem et egregia - futura est post verbum occidere p. 124, 6 Hitzigius Mus. Rh. vol. X p. 467 sqq. retinuerunt ordinem verborum ut est in codice Aldus, qui tibi perpetua pace frui liceret, et Mommsenus Act. soc. Saxon. a. 1854 p. 153 qui si Roma nos oppresserit coniecerunt || 6 parum Aldus, rarum V || 8 acceperunt V || 11 cūnationibus ex cūntionibus V || 18 pilippi V || 20 Eumenem Asulanus, eum ea V || 23 efficere V (?)

spolium regis Antiochi recepi et Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postremus servorum Archelaus exercitu prodito 12 impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent, armis abstinuit; acerbissimas poenas solvunt, 5 Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans, Cretenses inugnati semel iam neque finem nisi excidio habituri. equidem quom 13 mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem datam intellexerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum 10 coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcherruma. apud Cyzicum magno 14 cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita, sine vi hostium regredi conatus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et 15 Heracleam militum optimos cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis, inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum Ario- barzanis bello intactum: ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi secutique Romani non me, sed morem suum 20 omnia regna subvortundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum firmiorem 16 te ad resistendum, an finem belli futurum putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armorum et auri esse; et ea re a nobis 25 ad societatem, ab illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus procul ab domo, parvo labore per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. an 17 ignoras Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, peste conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos procul iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omnia- 35 que non serva et maxume regna hostilia ducant. namque pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti su-

1 graeciaedemsi (ae ante d in ras.) V || 6 habitur. equidem V || 10 calchedona V || 16 caberam V, Cabira Carrio || 17 prope pro proeliis codex Charisii p. 119 || 25 petieris codex Charisii p. 196 || 26 belli prudentibus Charis. l. c., om. V || 27 parvo labore V, om. Charis l. c., del. Linkerius || 28 quo Gerlachius, quō V, quando Aldus, quo modo alii || 31 raptum Ciacconius, partum V || 32 sine ante parentibus iteravit Aldus || parte coaditor orbis terrarum Servius Aen. 7, 303

- 19 mus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, cui Seleucea,
 maxuma urbium, regnumque Persidis inclytis divitiis est, quid
 20 ab illis nisi dolum in praesens et postea bellum expectas? Ro-
 mani arma in omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia
 maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis serundo 5
 21 magni facti. per hunc morem extinguunt omnia aut occidunt:
 quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circum-
 gredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nos-
 22 tris vitiis adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio
 23 profectum magnis regibus latrones gentium obpressisse. quod 10
 uti facias moneo hortorque, neu malis pernicie nostra tuam pro-
 latrare quam societate victor fieri.

HISTORIARUM LIB. II

RELIQUIAE BEROLINENSES.

<p><i>I.</i> uerae
specta
lli in
rat dein
etasq(ue)
quorum
dae et
ta ero
etum
tcupi
oritu
</p>	<p><i>II. P.</i> q(ue) Lentulus Marcellinus
eodem auctore quaestor
in novam provinciam
Curenas missus est, quod
5 ea mortui regis Apionis
testamento nobis data
prudentiore quam illas
per gentis et minus glo-
riae avidi imperio conti-
nenda fuit. praeterea di-
10 versorum ordinum
</p>
<p><i>III.</i> is saevitia. qua re fati-
gata plebes forte consu-
les ambo Q. Metellum, cui
postea Cretico cognomen-
tum fuit, candidatum
praetorium sacra via de-
ducentis cum magno tu-
multu invadit fugien-
tisq(ue) secuta ad Octavi do-
mum q(uae) propior erat in 10
* * * * * um perve-
nit
</p>	<p><i>IV.</i> pauc
ulter
cupit
valin de-
5 in Cotta in hunc modum dis-
seruit. Quirites, multa
mihi pericula domi mili-
tiaequae, multa aduersa fu-
ere quorum alia tolera-
ui partim reppuli deorum
auxiliis et uirtute mea.</p>

HISTORIARUM LIB. III

RELIQUIAE VATICANAE.

- I.** *ig-*
ni torrere. quib(us) praeter
speciem bello necessariam
haud multo secus quam
ferro noceri poterat . at
Varinius, dum haec agun-
tur a fugitivis, aegra par-
te militum autumnus gra-
vitate neq(ue) ex postrema
fuga, cum severo edicto
iuberentur, ullis ad sig-
na redeuntib(us) et qui reli-
qui erant per summa fla-
gitia detractantib(us) mili-
tiam, quaestorem suum
C. Thoranium, ex quo prae-
sente vera facillime nos-
cerentur, miserat. et ta-
men interim quom vo-
lentib(us) numero quattuor 20
- II.** . . . * u * *mag-*
nis operib(us) commupita.
deinde fugitivi consump-
tis iam alimentis, ne prae-
dantib(us) ex propinquo hos-
tis instaret, soliti more mi-
litaliae vigilias stationes-
q(ue) et alia munia exequi.
secunda vigilia *silentio*
cuncti egrediuntur re-
lictio bucinatore in cas-
tris . et ad vigilum *speciem*
procul visentibus ere-
xerant fulta arboribus
recentia cadavera et cre-
bros ignis fecerant for-
midini Va-
rini
ti
. 20
- III.** * a
. invilis convertere . at
Varinius multa iam luce
desiderans solita a fugi-
tivis convicia et in cas-
tra coniectus lapidum,
ad hoc strepitus tumult-
uosi sonores undiq(ue)
inruentium, mittit equites
. um circum pro
. ut explorarent
. s propere vesti-
. os credens lo-
. to tamen ag-
. pavens se 15
. * dupli
. * umas
. * a
.
. 20
- IV.** *post*
aliquot dies contra mo-
rem fiducia augeri nos-
tris coepit et promi lingua.
qua Varinius contra s-
pectatam rem incaute
motus novos incognitos-
q(ue) et aliorum casib(us) per-
cussos milites ducit, tamen
ad castra fugitivorum
presso gradu silentis iam
neq(ue) tam magnifice sumen-
tis proelium quam postu-
laverant . atque illi certa-
mine consilii inter se iux-
ta seditionem erant, Cri-
xo et gentis eiusdem Gal-
lis atq(ue) Germanis obviam
ire et ultro ferre pugnam
cupientib(us), contra Sparta-

<p>V. <i>cus</i></p> <p>nise *</p> <p>nequa d</p> <p>id temp m</p> <p>q(ue) seclu m 5</p> <p>et extin l</p> <p>curam * s</p> <p>set hau caq(ue)</p> <p>quam c * ud</p> <p>aliam capi- 10</p> <p>endam pru-</p> <p>dentes * mi</p> <p>nobile lau-</p> <p>dantq(ue) * re</p> <p>pars sto is ad 15</p> <p>fluent * * o fi-</p> <p>dens al e patri-</p> <p>ae in me rumi</p> <p>servil ultra</p> <p>prae 20</p>	<p>VI.</p> <p>con</p> <p>timum videbatur . dein-</p> <p>ceps monet in laxioris</p> <p>agros magisq(ue) pecuarios</p> <p>ut egrediantur, ubi prius-</p> <p>quam refecto exercitu</p> <p>adesset Varinius, augere-</p> <p>tur numerus lectis viris .</p> <p>et propere nactus ido-</p> <p>neum ex captivis ducem,</p> <p>Picentinis, deinde Eburini</p> <p>ius iugis occultus ad Na-</p> <p>ris Lucanas atq(ue) inde pri-</p> <p>ma luce pervenit ad An-</p> <p>ni forum ingnaris cultorib(us).</p> <p>ac statim fugitivi contra</p> <p>praeceptum ducis rapere ad</p> <p>stuprum virgines matronasq(ue), et alii c</p>
<p>VII.</p> <p>***** unc res-</p> <p>tantes ei fludebant, simul</p> <p>nefandum in modum per-</p> <p>verso volnere, et interdum</p> <p>lacerum corpus semianimum</p> <p>omittentes . 5</p> <p>alii in tecta iaciebant ignis</p> <p>multiq(ue) ex loco servi,</p> <p>quos ingenium socios dabat,</p> <p>abdit a dominis aut ipsos</p> <p>trahebant ex occulto; neq(ue)</p> <p>sanctum aut nefandum quicquam</p> <p>fuit irae barbarorum 15</p> <p>et servili ingenio . quae</p> <p>Spartacus nequiens prohibere,</p> <p>multis precib(us) quom oraret,</p> <p>celeritate praevertere, mittere</p> <p>nuntios 20</p>	<p>VIII.</p> <p>***** vaneq(ue)</p> <p>e m in se</p> <p>c s crude-</p> <p>l upatos</p> <p>a gravis pler</p> <p>r * illum di-</p> <p>em noctem</p> <p>ib s dupli-</p> <p>ca orum nume</p> <p>me prima cum</p> <p>luce in campo</p> <p>sal nos aedificist</p> <p>et tum mat serant</p> <p>aut nta</p> <p>Sed in * no die gnari</p> <p>ext umorum</p> <p>fug venta</p> <p>r omnib(us)</p>

In reliquiis historiarum inclinatis litteris scripsi quas absunt a codicibus, uncis inclusa per compendia scripta sunt.

Adnotatio in reliquias Berolinenses.

col. I, 4 dei~ cod. || 6 quor' cod. (vidi ego) || 11 litterae dimidiatas, dubiae

col. II, 1 pqlentulus cod. (pq vidi), Publiusque Lentulus Mommsenus || 2 actore cod., corr. Kreyssigius || 4 q extremas superest pars || 5 apio cod. (vidi ego): Apionis restituit Pertzius || 7 illas per gentis Kreyssigius, inde pergentis Pertzius || 9 continenda Kreyssigius || 11 extant litterarum partes superiores (vidi ego)

col. III pleraque legi possunt. 4 cognome cod. (nihîl dispezi) || 5 UEL cod. (UUL vidi ego), unde Pertzius cognomen fuit nel, Heerwagenus cognomentum fuit effecerunt || 7 ctis cod. (vidi ego), unde de tectis Pertzius, deducens Dietschius || 8 ultum inuadit cod. || 10 mq. propriore-erati~ cod. (vidi ego), correxit Kreyssigius || 11 um perue litteras dimidiatas (vidi ego), apices litterarum ante um dubii, ut tamen 1 vel i ante u fuerit: [in pr]opugnaculum peruenit Pertzius (qui tamen hastas inter u et l conspicuas partem neglexit), ingenti pugna ciuium peruenit Huschkius

col. IV, 4 ultima littera vel N vel M dimidiata || 5 sqq. his versiculis orationis Cottae initium contineri perspexerunt Rothius et Heerwagenus. v. 5 restituit Kreyssigius conl Prisc. vol. II p. 305 ubi Sallustius: in hunc modum disseruit || 6 prima Pertziana in exemplo Pertziano hasla est, at in cod. extat S || 7 Mlhl cod. (vidi) || 9 EnEQ cod. (vidi), sed n utrum A an R sit non diiudico, AEQ dedit Pertzius || 10 BIPA cod. (vidi) || 11 . . v cod. (vidi)

Adnotatio in reliquias Vaticanas.

col. I, 2 De littera post nitor deleta superest hastas pars inferior, spatium capit litteram R eiusque superiori parti similis est lacunae forma: quare igni torrere recte suppl. Kritzius || 3 litterarum spe vestigia certa sunt || necessariâ cod., sed a nunc evanuit || 4 quâ cod. || 6 agu~ cod. || 11 iuuerentur cod. || 12 redeuntibus Dousa, deuntib. cod. || 16 pre cod. || 17 noscerentummiserat cod., correxit Bimardus, noscerent Grumentum Niebuhrius || 19 quom cod.: cf. Epist. ad Caes. 1, 6, 5. 7, 4

col. II In primo versu litteras supersunt U, hoc est hasta ante U, post eam incerta littera: extant in prominenti membranae particula in cuius parte aversa col. III v. 1 item quaedam litterae servatae sunt. ceterum eadem illas litteras in Maii tabula errore sive ipsius sive incisoris in margine dextro repetitae sunt, ubi neque nunc extant neque a Marinio aut Niebuhrio visae sunt. || 4 p extr. certa || 5 prapin nunc cod., propinq olim comparuit || 8 munia e nunc cod., sed post e inferiorem partem x litterae et Marinus et Niebuhrius viderunt || 9 sqq. supplementa praebet Frontin. Strat. 1, 5, 22 || 11 bucinat cod., bucinato Marinus || 15 recentia ca (sed a dimidiata) cod., de a extrema nunc denuum constat

col. III, 1 (cf. II, 1) JA cod., sive oa sive da sit || 2 ad cod. || 5 c primae pars inferior extat || 6 niectus cod., ante n litterae o partem habet Maius || 7 ante strepitus solus Niebuhrius c vidit || 8 sonores cod., isonores Marinus et Niebuhrius || 9 ummittit (vel ommittit) cod., rimmittit legerat Marinus: raentium mittit equites in tumultum circum prominentem Kreyssigius || 13 o prima paene evanuit || 15 p paene evanuit || 16 prima littera nunc evanuit, Q legit Marinus, M Maius || 17 prima littera nunc evanuit, C legerunt Ma-

rinius et Niebuhrius, I Maius || 18 *litteram nunc evanidam C Niebuhrius, G Maius dederunt, omittit Marinius*

col. IV, 2 aliquod cod. || 6 *incautae cod.* || 9 *tame~ cod.* || 12 *sume~ cod.* || 15 *iusta cod.* || 20 *pugna~ cod.*

col. V, 2 Post nise litterae duae, fortasse mi, evanuerunt: cu Maius, q Marinius || 7 *extr. ante s comparet hasta* || 8 *caq. cod. c dimidiata, de qua nunc primum constat* || 10 *extr. a ante ud fuisse videtur* || 14 *post dantq. comparet vel s litterae pars superior vel c (aut o) minutior, quod nunc primum animadversum* || ante *re fuit vel f vel e* || 15 *STC cod.* || 16 *post fluent hasta, ante oñ fuit A vel H vel K; A dedit Maius* || 19 *extr. ul nunc paene evanerunt*

col. VI, 1-3 ita irritum fuit Spartaci] consilium quod in tali re optimum videbatur Kritzius || UVIDEI ATUR *cod.* || 4 *axioris cod., l comminutam legit Marinius* || 6 *egrediantur (u dimidiata) cod.* || priu (u dimid.) *cod.* || 9 *u in tur nunc evanuit* || 13 *Naris restituit Freinshemius, a evanuit* || 16 *o extrema dimidiata* || 17 *co (o dimidiata) cod., contra Nonius p. 465 qui ex libro III historiarum citat verba ac statim - matronasque.* || 19 *VIRC cod.* || 20 *MATR *** Q. cod. apicem a litterae ante s dedit Maius, matronasque Nonius l. c.* || 20 *extrema est c vel o dimidiata*

col. VII, 2. 3 Secundi et tertii versus hae reliquiae extant in codice:
2 *usl* JNCRES || 3 TANTES ET ILUDEBANT SIM.
hoc est secundo extant pedes quattuor litterarum, quarum tertia S fuisse videtur, ante eam duarum hastarum reliquae, post eam fortasse U. hae reliquiae nunc primum comparent. — extremo versu INGRES dedit Marinius, VNCRES Maius et Niebuhrius (v. Kreyssig adn. 90) recte. tertio versu cod. habuisse videtur ET ILVDEBANT, sed possunt fuisse testibus amicis meis ET PLVDEBANT vel ET ELUDEBANT. eadem adnotavit etiam Marinius. sed via alia inde elicias quam quae Kreyssigius: restantes ei illudebant. || 9 *r extrema paene evanuit* || 13 *sanctu cod.* || 14 *quicquã cod.* || 18 *praecib. cod.* || 19 *eri in celeritate dimidiatae* || *uertere ***** e nuntios cod., apices litterae e ante n comparent. solus Maius post uertere habet MI~*, Marinius in margine mittit de coniectura

col. VIII, 3 minse cod. mense Marinius et Maius, mensu Niebuhrius || 7 *ILLUM cod., ut ante illum fuerit* || 9 *ib an ip fuerit incertum* || 10 *o in orum dimidiata* || 11 *ante rima in codice pes hastae extat* || 13 *osedifi cod. ante o hasta, nos legit Marinius* || 14 *ettum cod.* || 17 *post in littera evanuit quam o Niebuhrius, c Maius legit* || 19 *fug (g paene deleta) cod.* || 20 *mnib. cod., omnib. solus Maius*

**INCERTI AUCTORIS
EPISTULAE AD CAESAREM**

SENEM DE RE PUBLICA.

✓ est cod. Vaticanus 3864 s. x
s sunt codices ex Vaticano oriundi.

EPISTULAE
AD CAESAREM SENEM

DE RE PUBLICA.

I.

Pro vero antea optinebat regna atque imperia fortunam do- 1
no dare, item alia quae per mortaleis avide cupiuntur, quia et
apud indignos saepe erant quasi per libidinem data neque cui-
quam incorrupta permanserant. sed res docuit id verum esse, 2
5 quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque for-
tunae, atque in te maxume, qui tantum alios praegressus es, ut
prius defessi sint homines laudando facta tua quam tu laude digna
faciundo. ceterum ut fabricata sic virtute parta, quam magna 3
industria haberei decet, ne incuria deformentur aut conruant in-
10 firmata. nemo enim alteri imperium volens concedit et, quamvis 4
bonus atque clemens sit, qui plus potest tamen, quia malo esse
licet, formeidatur. id eo evenit, quia plerique rerum potentes 5
pervorse consulunt et eo se munitiores putant, quo illei quibus
imperitant nequiores fuere. at contra id eniti decet, cum ipse 6
15 bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites. nam pes-
sumus quisque asperrume rectorem patitur. sed tibi hoc gravius 7
est, quam ante te omnibus, armis parta componere, quod bellum 8
aliorum pace mollius gessisti. ad hoc victores praedam petunt,
victi cives sunt. inter has difficultates evadendum est tibi atque
20 in posterum firmanda res publica non armis modo neque advor-
sum hostis, sed, quod multo multoque asperius est, pacis bonis
artibus. ergo omnes magna mediocri sapientia res huc vocat, 9
quae quisque optuma potest, utei dicant. ac mihi sic videtur: 10
qualecumque modo tu victoriam composuereis, ita alia omnia

in V inscriptum AD CAESAREM SENEM: DE REPUBLICA INCIP.
FELICIT.: ¶ 1 fortuna V ¶ 6 es *in ras.* V ¶ 21 maius *post multo inse-*
runt edd. vett. ¶ 22 medicori *Asulanus*, *mediocris V*

- 2 futura. sed iam, quo melius faciliusque constituas, paucis quae
me animus monet accipe.
- 2 Bellum tibi fuit, imperator, cum homine claro, magnis opi-
bus, avido potentiae, maiore fortuna quam sapientia, quem secuti
sunt pauci per suam iniuriam tibi inimici, item quos adfinitas aut 5
3 alia necessitudo traxit. nam particeps dominationis neque fuit
quisquam neque, si pati potuisset, orbis terrarum bello concussus
4 foret. cetera multitudo volgi more magis quam iudicio, post alius
5 alium quasi prudentiorem secuti. per idem tempus maledictis
ineiquorum occupandae rei publicae in spem adducti homines, 10
quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in ca-
stra tua et aperte quieteis mortem rapinas, postremo omnia quae
6 corrupto animo lubebat, minitari. ex quibus magna pars, ubi ne-
que creditum condonarei neque te civibus sicuti hostibus uti vi-
dent, defluxere, pauci restitere quibus maius otium in castris 15
quam Romae futurum erat: tanta vis creditorum impendebat.
7 sed ob easdem causas immane dictust quanti et quam multi mor-
tales postea ad Pompeium discesserint, eoque per omne tempus
belli quasi sacro atque inspoliato fano debitores usi.
- 8 Igitur quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum 20
est, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iustissima et diuturna
sit, de te ipso primum, qui ea compositurus es, quid optimum
2 factu sit existima. equidem ego cuncta imperia crudelia magis
acerba quam diuturna arbitror, neque quemquam multis metuen-
dum esse, quin ad eum ex multis formido reccidat: eam vitam 25
bellum aeternum et anceps gerere, quoniam neque adversus ne-
que ab tergo aut lateribus tutus sis, semper in periculo aut metu
3 agites. contra qui benignitate et clementia imperium temperavere
iis laeta et candida omnia visa, etiam hostes aequiores quam aliis
4 cives. haud scio an qui me his dictis corruptorem victoriae tuae 30
nimisque in victos bona voluntate praedicent. scilicet quod ea,
quae exteris nationibus natura nobis hostibus nosque maioresque
nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror neque barbaro ritu
4 caede caedem et sanguinem sanguine expianda. an illa, quae pau-
lo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam in- 35
crepabantur, oblivio interfecit: Domitium, Carbonem, Brutum,
alios item non armatos neque in proelio belli iure sed postea sup-
plices per summum scelus interfectos, plebem Romanam in villa

14 condonarei *scripsi auctore Cortio (qui condonari), condonare V* || 20
fortasse pace atque bello || 21 *ut post illa inseruit Aldus, om. V* || 29 ae-
quiores quam aliis *Carrio*, nequiores quam alii *V* || 32 exteris *scripsi*, ex-
ternis *V*

publica pecoris modo conscissam? eheu quam illa occulta civium 2
 funera et repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum
 fuga mulierum et puerorum, vastatio domuum ante partam a te
 victoriam saeva atque crudelia erant! ad quae te idem illi hor- 3
 5 tantur: [et] scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniu-
 riae fierent, neque receptam sed captam a te rem publicam et ea
 causa exercitus stipendiis confectis optimos et veterrimos om-
 nium adversum fratres parentisque [alii liberos] armis contendere;
 ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundae
 10 lubrici sumptus quaerent atque essent obprobria victoriae,
 quorum flagitiis commacularetur honorum laus. neque enim te 4
 praeterire puto, quali quisque eorum more aut modestia etiam
 tum dubia victoria sese gesserit quoque modo in belli admini-
 stratione scorta aut convivia exercuerint non nulli, quorum aetas
 15 ne per otium quidem talis voluptatis sine dedecore attingerit.

De bello satis dictum. de pace firmanda quoniam tuque et 5
 omnes tui agitis, primum id, quaeso, considera quale sit de
 quo consultas: ita bonis malisque dimotis patenti via ad verum
 perges. ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua 2
 20 tempestate urbi Romanae fatum excidii adventarit, civis cum ci-
 vibus manus conserturos, ita defessos et exsanguis regi aut nationi
 praedae futuros. aliter non orbis terrarum neque cunctae gentes
 conglobatae movere aut contundere queunt hoc imperium. fir- 3
 manda igitur sunt vel concordiae bona et discordiae mala expel-
 25 lenda. id ita eveniet, si sumptuum et rapinarum licentiam demp-
 seris, non ad vetera instituta revocans, quae iam pridem corruptis
 moribus ludibrio sunt, sed si suam quoque rem familiarem finem
 sumptuum statueris: quoniam is incessit mos, ut homines adules- 5
 centuli sua atque aliena consumere, nihil libidinei atque aliis ro-
 30 gantibus denegare pulcherrimum putent, eam virtutem et magni-
 tudinem animi, pudorem atque modestiam pro socordia aesti-
 ment. ergo animus ferox prava via ingressus, ubi consueta non 6
 suppetunt, fertur accensus in socios modo modo in civis, movet
 composita et res novas veteribus acquirit. quare tollendus est 7
 35 fenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. ea vera 8
 atque simplex via est, magistratum populo, non creditori gerere
 et magnitudinem animi in addendo non demendo rei publicae
 ostendere.

Atque ego scio quam aspera haec res in principio futura 6

5 et *delevi* || 8 alii liberos *delevi* || 12 qualis *V* || 17 quale sit *Orel-
 lius*, qualis sit *V* || 20 cuius (ui in *rasura*) *V* || 24 uel] et *Cortius* || 32 con-
 suetata (*xa induxit prima m.*) *V* || 34 acquirit *Lastus*, aec conquirit (*sed
 a in aec in rasura*) *V* || 37 in] *cf. p. 136, 6*

- sit, praesertim is qui se in victoria licentius liberiusque quam artius futuros credebant. quorum si saluti potius quam libidini consules, illosque nosque et socios in pace firma constitues: sin eadem studia artesque iuventuti erunt, ne ista egregia tua fama
- 2 simul cum urbe Roma brevi concidet. postremo sapientes pacis 5
causa bellum gerunt, laborem spe otii sustentant. nisi illam fir-
3 mam efflois, vinci an vicisse quid retulit? quare capesse, per deos,
4 rem publicam et omnia aspera, uti soles, pervade. namque aut
tu mederi potes aut omittenda est cura omnibus. neque quis-
quam te ad crudelis poenas aut acerba iudicia invocat, quibus ci- 10
vitas vastatur magis quam corrigitur, sed ut pravas artis malas-
5 que libidines ab iuventute prohibeas. ea vera clementia erit consuluisse, ne merito cives patria expellerentur, retinuisse ab stul-
titia et falsis voluptatibus, pacem et concordiam stabilivisse, non
si flagitis opsecutus, delicta perpessus praesens gaudium quom 15
mox futuro malo concesseris.
- 7 Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus
est negotii magnitudine et quia tibi terrae et maria simul omnia
componenda sunt. quippe res parvas tantum ingenium attingere
2 nequiret, magnae curae magna merces est. igitur provideas oportet, uti plebs largitionibus et publico frumento corrupta habeat
negotia sua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probi-
3 tati et industriae, non sumptibus neque divitiis studeat. id ita
eveniet, si pecuniae, quae maxuma omnium perniciēs est, usum
4 atque decus dēpseris. nam saepe ego quom animo meo repu- 25
tans quibus quisque rebus clari viri magnitudinem invenissent
quaeque res populos nationesve magnis auctibus auxissent, ac
deinde quibus causis amplissima regna et imperia conruissent,
eadem semper bona atque mala reperiebam, omnesque victores
5 divitias contempsisse et victos cupivisse. neque aliter quisquam 30
extollere sese et divina mortalis attingere potest, nisi omissis pecuniae et corporis gaudiis animo indulgens, non adsentando neque concupita praebendo, pervorsam gratiam gratificans, sed in labore patientia bonisque praeceptis et factis fortibus exercitando.
- 8 Nam domum aut villam exstruere, eam signis aulaeis alieis- 35
que operibus exornare et omnia potius quam semet visendum
efficere, id est non divitias decori habere, sed ipsum illis flagitio

13 merito *V*, quod Gerlachius (ed. a. 1850) iure tuetur, immerito Aldus ||
ciuis *V* || 15 quom *V*: cf. infra c. 7, 4, itaque praepositio scripta in codice
Historiarum Vaticano col. 1, 19 || 19 paruas Aldus, prauas *V* || 20 neq. iuret
V || 25 decus Asulanus, dedecus *V* || 27 auctibus Ciacconius, auctori-
bus *V*

- esse. porro ei, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem 2
sine scorto quiescere mos est, ubi animum, quem dominari dece-
bat, servitio oppressere, nequequam eo postea hebeti atque clau-
do pro exercito uti volunt. nam imprudentia pleraque et se prae- 3
5 cipitat. verum haec et omnia mala pariter cum honore pecuniae
desinent, si neque magistratus neque alia volgo cupienda venalia
erunt. ad hoc providendum est tibi, quonam modo Italia atque 4
provinciae tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. nam 5
idem omnia vastant, suas deserendo domos et per iniuriam alie-
10 nas occupando. item ne, uti adhuc, militia iniusta aut inaequalis 6
sit, cum alii triginta, pars nullum stipendium facient. et fru-
mentum id, quod antea praemium ignaviae fuit, per municipia
et colonias illis dare conveniet, qui stipendiis emeritis domos re-
verterint.
- 15 Quae rei publicae necessaria tibiue gloriosa ratus sum, 7
quam paucissimis apsolvi. non peius videtur pauca nunc de facto 8
meo disserere. plerique mortales ad iudicandum satis ingenii 9
habent aut simulant: verum enim ad reprehendenda aliena facta
aut dicta ardet omnibus animus, vix satis apertum os aut lingua
20 prompta videtur, quae meditata pectore evolvat. quibus me sub-
iectum haud paenitet, magis reticuisse pigeret. nam sive hac 10
seu meliore alia via perges, a me quidem pro virili parte dictum
et adiutum fuerit. relicuum est optare uti quae tibi placuerint
ea di immortales adprobent beneque evenire sinant.

II.

- 25 Scio ego, quam difficile atque asperum factu sit consilium 1
dare regi aut imperatori, postremo quoiquam mortali, quouis opes
in excelso sunt, quippe cum et illis consultorum copiae adsint
neque de futuro quisquam satis callidus satisque prudens sit.
quin etiam saepe prava magis quam bona consilia prospere eve- 2
30 niunt, quia plerasque res fortuna ex libidine sua agitat. sed mihi 3
studium fuit adulescentulo rem publicam capessere, atque in ea
cognoscenda multam magnamque curam habui: non ita ut ma-
gistratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant,
sed etiam ut rem publicam domi militiaeque quantumque armis
35 viris opulentia posset cognitum habuerim. itaque mihi multa 4
cum animo agitant consilium fuit famam modestiamque meam
post tuam dignitatem haberei et quouis rei lubet periculum fa-

eis *V*; antiquum nominativum eeis a rhetore positum esse vix credi-
derim || 20 meditata pectore evolvat 'fuisse qui legendum conicerent' dicit
Carrio, medita pectore euolat *V* || 24 post sinant duorum versiculorum
spatium non conscriptum in *V* || 35 cognitam in aliquot editt. fertur

- 5 cere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. idque non temere
neque ex fortuna tua decrevi, sed quia in te praeter ceteras artem
unam egregie mirabilem comperi, semper tibi maiorem in adver-
6 sis quam in secundis rebus animum esse. sed per ceteros mortali-
lis illa res clarior est, quod prius defessi sunt homines laudando 5
atque admirando munificentiam tuam, quam tu in faciundo quae
2 gloria digna essent. equidem mihi decretum est nihil tam ex alto
2 repeti posse, quod non cogitanti tibi in promptu sit. neque eo
quae visa sunt de re publica tibi scripsi, quia mihi consilium at-
que ingenium meum amplius aequo probaretur, sed inter labores 10
militiae interque proelia victorias imperium statui admonendum
3 te de negotiis urbanis. namque tibi si id modo in pectore consilii
est, ut te ab inimicorum impetu vindices quoque modo contra
adversum consulem beneficia populi retineas, indigna virtute tua
4 cogitas. sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis 15
factionem disturbavit, plebem Romanam ex gravi servitute in li-
bertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit,
domi militiaeque tanta et tam praeclara facinora fecit, ut ne ini-
mici quidem queri quicquam audeant nisi de magnitudine tua:
quin tu accipe ea quae dicam de summa re publica. quae profecto 20
aut vera invenies aut certe haud procul a vero.
- 3 Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate aut quia
nihil eo maluit quod tibi obsesset ita lapsus est, ut hostibus tela
in manus iaceret, quibus ille rebus rem publicam conturbavit,
2 eisdem tibi restituendum est. primum omnium summam pote- 25
statem moderandi de vectigalibus sumptibus iudiciis senatoribus
paucis tradidit, plebem Romanam, quous antea summa potestas
3 erat, ne aequis quidem legibus in servitute reliquit. iudicia ta-
metsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen idem illi
factiosi regunt, dant adimunt quae lubet, innocentis circumve- 30
4 niunt, suos ad honorem extollunt. non facinus, non probrum
aut flagitium obstat, quo minus magistratus capiant. quos com-
modum est trahunt rapiunt; postremo tamquam urbe capta libi-
5 dine ac licentia sua pro legibus utuntur. ac me quidem medio-
cris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per ser- 35
6 vitium exercerent. sed homines inertissimi, quorum omnis vis
virtusque in lingua sita est, forte atque alterius socordia domina-
7 tionem oblatam insolentes agitant. nam quae seditio aut dissen-

1 accederet *Aldus* || 6 quāntu in faciundo *V*, in *delevit Laetus*, at cf.
p. 133, 37 || 8 repeti *Ciacconius*, reperiri *V* || eo] ego in *V* corr. *manus re-*
cens || 16 disturbabit *V* || 30 lubet *Aldus*, luget *V* || 31 adhorem (*s. s. no*)
V || 38 namque seditio *V*

sio civilis tot tam illustres familias ab stirpe evertit? aut quorum
 umquam in victoria animus tam praeceps tamque inmoderatus
 fuit? L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi 4
 supplicio hostium partis suas muniri intellegebat, tamen paucis
 5 interfectis ceteros beneficio quam metu retinere maluit. at her- 2
 cule M. Catoni L. Domitio ceterisque eiusdem factionis quadra-
 ginta senatores, multi praeterea cum spe bona adulescentes sicu-
 tei hostiae mactati sunt, quom interea inportunissima genera
 hominum tot miserorum civium sanguine satiari nequierunt:
 10 non orbi liberi, non parentes exacta aetate, non luctus gemitus
 virorum mulierum inmanem eorum animum inflexit, quin acer-
 bius in dies male faciundo ac dicundo dignitate alios alios civitate
 eversum irent. nam quid ego de te dicam? cuius contumeliam 3
 homines ignavissimi vita sua commutare volunt, si liceat. neque
 15 illis tantae voluptati est, tametsi insperantibus accidit, dominatio
 quanto maerior tua dignitas: quin optatius habent ex tua cala-
 mitate periculum libertatis facere, quam per te populi Romani
 imperium maximum ex magno fieri. quo magis tibi etiam atque 4
 etiam animo prospiciendum est, quonam modo rem stabilias
 20 communiasque. mihi quidem quae mens suppetit eloqui non 5
 dubitabo. ceterum tui erit ingenii probare, quae vera atque
 utilia factu putes.

In duas partes ego civitatem divisam arbitror, sicut a maio- 5
 ribus accepi, in patres et plebem. antea in patribus summa
 25 auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. itaque saepius in 2
 civitate secessio fuit semperque nobilitatis opes deminutae sunt
 et ius populi amplificatum. sed plebs eo libere agitabat, quia 3
 nullius potentia super leges erat neque divitiis aut superbia sed
 bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humil-
 30 limus quisque in armis aut in militia nullius honestae rei egens
 satis sibi satisque patriae erat. sed ubi eos paulatim expulsos 4
 agris inertia atque inopia incertas domos habere subegit, coepere
 alienas opes petere, libertatem suam cum re publica venalem
 habere. ita paulatim populus, qui dominus erat, cunctis gentibus 5
 35 imperitabat, dilapsus est et pro communi imperio privatim sibi
 quisque servitutem peperit. haec igitur multitudo primum malis 6
 moribus inbuta, deinde in artis vitasque varias dispalata, nullo
 modo inter se congruens, parum mihi quidem idonea videtur

5 at hercule M. Catoni *Orellius*, atherculem catonem *V*, at hercule
 nunc cum Catone *Aldus* || 11 quin (*s. s.* quin) *V* || 16 merore *V* || quaein (*s.*
s. quin) *V* || 30 armis *V*, aruis *Dousa* || rei egens] iegens *in rasura V* || 37
 anartis (*in marg.* in artis) *V*

- 7 ad capessendam rem publicam. ceterum additis novis civibus magna me spes tenet fore ut omnes expergiscantur ad libertatem: quippe cum illis libertatis retinendae, tum his servitutis amittendae
 8 cura orietur. hos ego censeo permixtos cum veteribus novos in coloniis constituas: ita et res militaris opulentior erit et plebs bo- 5 nis negotiis impedita malum publicum facere desinet.
- 6 Sed non inscius neque imprudens sum, quom ea res agetur, quae saevitia quaeque tempestates hominum nobilium futurae sint, quom indignabuntur, omnia funditus misceri, antiquis civibus hanc servitutem inponi, regnum denique ex libera civitate 10 futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. equidem ego sic apud animum meum statuo: malum facinus in se admittere, qui incommodo rei publicae gratiam sibi conciliet: ubi bonum publicum etiam privatim usui est, id vero
 3 dubitare adgredi, socordiae atque ignaviae duco. M. Druso sem- 15 per consilium fuit in tribunatu summa ope niti pro nobilitate; neque ullam rem in principio agere intendit, nisi illei auctores
 4 fuerant. sed homines factiosi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt per unum hominem maximum beneficium multis mortalibus dari, videlicet sibi quisque conscius 20 malo atque infido animo esse, de M. Druso iuxta se existumaverunt. itaque metu ne per tantam gratiam solus rerum poteretur,
 6 contra eam nisi sua et ipseius consilia disturbaverunt. quo tibi, imperator, maiore cura fideique amici et multa praesidia paranda sunt. 25
- 7 Hostem adversum deprimere strenuo homini haud difficilest: occulta pericula neque facere neque vitare bonis in promptu
 2 est. igitur, ubi eos in civitatem adduxeris, quoniam quidem renovata plebs erit, in ea re maxume animum exerceto, ut colantur
 3 boni mores, concordia inter veteres et novos coalescat. sed multo 30 maximum bonum patriae civibus, tibi liberis, postremo humanae genti pepereris, si studium pecuniae aut sustuleris aut quoad res feret, minueris. aliter neque privata res neque publica neque
 4 domi neque militiae regi potest. nam ubi cupido divitiarum invasit, neque disciplina neque artes bonae neque ingenium ullum 35 satis pollet, quin animus magis aut minus mature, postremo
 5 tamen succumbat. saepe iam audiui, qui reges, quae civitates et nationes per opulentiam magna imperia amiserint, quae per

7 quom (s. s. cum) V || 15 aggredi+ V || ignaviae V in marg. || 17 illei scripsi, ille (corr. ex ille) V || 21 iuxta se scripsi, iuxta ac se V, iuxta ac de se Gerlachius || 24 maiore Gerlachius, maior V || 33 feret Aldus, referet V

virtutem inopes ceperant: id adeo haud mirandum est. nam ubi 6
 bonus deteriorem divitiis magis clarum magisque acceptum videt,
 primo aestuat multaue in pectore volvit: sed ubi gloria honorem
 magis in dies, virtutem opulentia vincit, animus ad voluptatem
 5 a vero deficit. quippe gloria industria alitur, ubi eam dēmpseris, 7
 ipsa per se virtus amara atque aspera est. postremo ubi divitiae 8
 clarae habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides probitas pudor
 pudicitia. nam ad virtutem via ardua est, ad pecuniam qua cui- 9
 que lubet nititur: et malis et bonis rebus ea creatur. ergo in 10
 10 primis auctoritatem pecuniae demito. neque de capite neque de
 honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit, sicut
 neque praetor neque consul ex opulentia verum ex dignitate
 creetur. sed de magistratu facile populi iudicium fit: iudices a 11
 paucis probari regnum est, ex pecunia legi inhonestum. quare
 15 omnes primae classis iudicare placet, sed numero plures quam
 iudicant. neque Rhodios neque alias civitates unquam iudiciorum 12
 suorum paenituit, ubi promiscue dives et pauper, ut cuique fors
 tulit, de maximis rebus iuxta ac de minimis disceptat.

Sed magistratibus creandis haud mihi quidem apsurde placet 8
 20 lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat, ut ex confu-
 sis quinque classibus sorte centuriae vocarentur. ita coaequatur 2
 dignitate pecunia, virtute anteire alius alium properabit. haec 3
 ego magna remedia contra divitias statuo. nam perinde omnes
 res laudantur atque adpetuntur, ut earum rerum usus est. ma-
 25 litia praemiis exercetur: ubi ea dēmpseris, nemo omnium gratuito
 malus est. ceterum avaritia belua fera inmanis intoleranda est: 4
 quō intendit, oppida agros fana atque domos vastat, divina cum
 humanis permiscet, neque exercitus neque moenia obstant, quo
 minus vi sua penetret; fama pudicitia liberis patria atque pa-
 30 rentibus cunctos mortalis spoliāt. verum, si pecuniae decus ade- 5
 meris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. at- 6
 que haec ita sese habere tametsi omnes aequi atque iniqui memo-
 rant, tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certan-
 dum est. quouis si dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt.
 35 nam ii, si virtute satis valerent, magis aemuli bonorum quam in- 7
 vidi essent. quia desidia et inertia, stupor eos atque torpedo in-
 vasit, strepunt obtrectant, alienam famam bonam suum dedecus
 aestumant.

1 id adeo *Asulanus*, ideo *V* || 8 via ardua est *scripsi*, una ardua est
 (via *sup.* est) *V*, una et ardua via est *Aldus* || 17 promiscue ex *promisce*
V || 21 coaequantur *V*, unde fortasse pecuniae legendum censuit *Orellius*
 || 22 antire *V* || 27 quod intendit (*sup.* t. priorem c) *V* || 33 haud] aut *V*

- 9 Sed quid ego plura quasi de ignotis memorem? M. Bibuli
fortitudo atque animi vis in consulatum erupit; hebes lingua,
magis malus quam callidus ingenio. quid ille audeat, quoi con-
sulatus, maximum imperium, maximo dedecori fuit? an L. Do-
miti magna vis est, quoius nullum membrum a flagitio aut faci- 5
nore vacat? lingua vana manus cruentae pedes fugaces; quae ho-
neste nominari nequeunt inhonestissima. unius tamen M. Cato-
nis ingenium versutum loquax callidum haud contemno. paran-
tur haec disciplina Graecorum. sed virtus vigilantia labor apud
Graecos nulla sunt. quippe qui domi libertatem suam per iner- 10
tiam amiserint, censesne eorum praeceptis imperium haberi posse?
4 reliqui de factione sunt inertissimi nobiles, in quibus sicut insti-
tuto praeter bonum nomen nihil est additamenti. L. Postumii
M. Favonii mihi videntur quasi magnae navis supervacuanea onera
esse: ubi salvi pervenire, usui sunt; siquid adversi coortum est, 15
de illis potissimum iactura fit, quia pretii minimi sunt.
- 10 Nunc quoniam, sicut mihi videor, de plebe renovanda con-
rigendaque satis disserui, de senatu quae tibi agenda videntur,
2 dicam. postquam mihi aetas ingeniumque adolevit, haud ferme
armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi: 20
3 quod natura firmitus erat, id in laboribus habui. atque ego in ea
vita multa legendo atque audiendo ita comperi, omnia regna, item
civitates et nationes usque eo prosperum imperium habuisse, dum
apud eos vera consilia valuerunt: ubicumque gratia timor volup-
tas ea corrumpere, post paulo imminutae opes, deinde ademptum 25
4 imperium, postremo servitus imposita est. equidem ego sic apud
animum meum statuo: cuicumque in sua civitate amplior inlus-
triorque locus quam aliis est, ei magnam curam esse rei publicae.
5 nam ceteris salva urbe tantum modo libertas tuta est: qui per
virtutem sibi divitias decus honorem pepererunt, ubi paulum in-
clinata res publica agitari coepit, multipliciter animus curis atque
laboribus fatigatur: aut gloriam aut libertatem aut rem familiarem
defensat, omnibus locis adest festinat, quanto in secundis rebus
floreantior fuit, tanto in adversis asperius magisque anxie agitatur.
6 igitur ubi plebs senatui sicuti corpus animo oboedit eiusque 35
7 aetate exsequitur, patres consilio valere decet, populo supervacua-
nea est calliditas. itaque maiores nostri, cum bellis asperum
premerentur, equis viris pecunia amissa, numquam defessi sunt

3 quid ex quod V || quoi qui V, cui Laetus || 12 sicut instituto V, tu-
etur Orellius, sicut in statua nihil praeter nomen Lipsius || 13 additamenta
L. Postumi M. Favoni Orellius || 15 pervenire ex pervenire V || 29 tuta ex
tua V || 36 patris V || 38 premerenter V

armati de imperio certare. non inopia aerarii, non vis hostium,
 non adversa res ingentem eorum animum subegit quin, quae vir-
 tute ceperant, simul cum anima retinerent. atque ea magis forti- 8
 bus cónsiliis quam bonis proeliis patrata sunt. quippe apud illos
 5 una res publica erat, ei omnes consulebant, factio contra hostis
 parabatur, corpus atque ingenium patriae, non suae quisque po-
 tentiae exercitabat. at hoc tempore contra ea homines nobiles, 9
 quorum animos socordia atque ignavia invasit, ignarei laboris
 hostium militiae domi factione instructi per superbiam cunctis 11
 10 gentibus moderantur. itaque patres, quorum consilio antea dubia
 res publica stabiliebatur, oppressi ex aliena libidine huc atque
 illuc fluctuantes agitantur: interdum alia deinde alia decernunt;
 uti eorum, qui dominantur, simultas aut gratia fert, ita bonum
 malumque publicum aestumant. quodsi aut libertas aequa om- 2
 15 nium aut sententia obscurior esset, maioribus opibus res publica
 et minus potens nobilitas esset. sed quoniam coaequari gratiam 3
 omnium difficile est, quippe cum illis maiorum virtus partem reli-
 querit gloriam dignitatem clientelas, cetera multitudo pleraque
 insiticia sit, sententias eorum a metu libera: ita in occulto sibi
 20 quisque alterius pótentia carior erit. libertas iuxta bonis et ma- 4
 lis, strenuis atque ignavis optabilis est. verum eam plerique metu
 deserunt. stultissimi mortales, quod in certamine dubium est,
 quorsum accidat, id per inertiam in se quasi victi recipiunt. igitur 5
 duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero
 25 auctus per tabellam sententiam feret. tabella obtentui erit, quo
 magis animo libero facere audeat: in multitudine et praesidii plus
 et usus amplior est. nam fere his tempestatibus alii iudiciis pu- 6
 blicis, alii privatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud
 sane rei publicae consiliis adfuerunt; neque eos magis occupatio
 30 quam superba imperia distinuerunt. homines nobiles cum paucis
 senatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecumque libuit
 probare reprehendere decernere, ea, uti lubido tulit, fecere. ve- 7
 rum ubi numero senatorum aucto per tabellam sententiae dicen-
 tur, ne illi superbiam suam dimittent, ubi iis oboediendum erit,
 35 quibus antea crudelissime imperitabant.

Forsitan, imperator, perlectis litteris desideres, quem nume- 12
 rum senatorum fieri placeat, quoque modo is in multa et varia
 officia distribuatur; iudicia quoniam omnibus primae classis
 committenda putem, quae discriptio, quei numerus in quoque

2 quin quae *Aldus*, quique *V* || 7 ad *V* || 13 fert *Aldus*, fertur *V* || 16
 gratia *V* || 21 obtabilis *V* || 23 accidat *ex* accidit *V* || 26 audeat *ex* audiat
V || 30 distinnue^r *ex* destinue^r *V* || 32 probari *V* || 38 distribuantur *V* ||
 quei] quaei *V*

- 2 genere futurus sit. ea mihi omnia generatim describere haud
difficile factu fuit; sed prius laborandum visum est de summa
consilii, idque tibi probandum verum esse. si hoc itinere uti de-
3 creveris, cetera in promptu erunt. volo ego consilium meum
prudens maxumeque usui esse. nam ubicumque tibi res prospere 5
4 cedit, ibi mihi bona fama eveniet. sed me illa magis cupido
exercet, ut quocumque modo quam primum res publica adiute-
5 tur. libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortor-
que ne clarissimus imperator Gallica gente subacta populi Ro-
mani summum atque invictum imperium tabescere vetustate ac 10
6 per summam socordiam dilabi patiaris. profecto, si id accidat,
neque tibi nox neque dies curam animi sedaverit, quin insomniis
7 exercitus, furibundus atque amens alienata mente feraris. nam-
que mihi pro vero constat omnium mortalium vitam divino nu-
mine invisier; neque bonum neque malum facinus quouisquam 15
pro nihilo haberi, sed ex natura divorsa praemia bonos malosque
8 sequi. interea si forte ea tardius procedunt, suus quoique animus
ex conscientia spem praebet.
- 18 Quodsi tecum patria atque parentes possent loqui, scilicet
haec tibi dicerent. o Caesar, nos te genuissimi fortissimi viri, in 20
optima urbe, decus praesidiumque nobis, hostibus terrorem.
2 quae multis laboribus et periculis ceperamus, ea tibi nascenti
cum anima simul tradidimus, patriam maxumam in terris, do-
mum familiamque in patria clarissimam, praeterea bonas artis
honestas divitias, postremo omnia honestamenta pacis et prae- 25
3 mia belli. pro iis amplissimis beneficiis non flagitium a te neque
malum facinus petimus, sed ut ei libertatem eversam restituas.
4 qua re patrata profecto per gentes omnes fama virtutis tuae vo-
5 litabit. namque hac tempestate tametsi domi militiaeque prae-
clara facinora egisti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus 30
aequalis est. si vero urbem amplissimo nomine et maximo im-
perio prope iam ab occasu restitueris, quis te clarior, quis maior
6 in terris fuerit? quippe si morbo iam aut fato huic imperio secus
accidat, cui dubium est quin per orbem terrarum vastitas bella
caedes oriantur? quodsi tibi bona lubido fuerit patriae parentibus- 35
que gratificandi, posteroque tempore re publica restituta super
omnis mortalis gloria agitabis tuaque unius mors vita clarior erit.

2 factū V || 16 diversa Aldus, diuina V || 17 si initio vers. paene evanuit in V, om. editiones || 35 parentibusque V, que om. editiones || 36 postero quoque Orellius || 37 gloria agitabis scripsi Mus. Rhen. vol. XV/III p. 586 sq., gloriā * agitabi | (eras. m) V, extremo versiculo evanuerunt una duaeve litterae, litterae bi, quae olim carta contextae fuerunt, certae sunt, agita z, agnita vel magna edebatur || 37 fortasse uita multo:um

nam vivos interdum fortuna, saepe invidia fatigat: ubi anima na- 7
turae cessit, demptis obtrectatoribus, ipsa se virtus magis magis-
que extollit.

Quae mihi utilissima factu visa sunt quaeque tibi usui fore 8
5 credidi, quam paucissimis potui perscripsi. ceterum deos immor-
tales optestor uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique pu-
blicae prospere eveniat.

4 utilissima *V Laetus*, utilia *vulgo* || 7 EXPLICIT *subscriptum in V*

INDEX NOMINUM.

- Aborigines 5, 32
 Adherbal 41, 32. 43, 24. 44, 10. 19.
 45, 15. 19. 37. 48, 30. 36. 49, 4.
 12. 23. 51, 28. 35. 52, 7. 15. 21.
 35. 39. 53, 7. 13. 54, 4. 23.
 30. 34. 60, 23. 68, 3
 Aegyptus 51, 8. 11
 Aemilia gens 114, 27 Aemilii 111, 12
 M. Aemilius Lepidus 113, 35. 114,
 9. 11. 28. 31. 115, 2. 27. 116, 10.
 15. 24
 Mam. Aemilius Lepidus Livianus
 120, 6
 M'. Aemilius Lepidus 11, 21
 L. Aemilius Paulus 17, 32
 M. Aemilius Scavrus 49, 5. 54, 9. 23.
 55, 23. 34. 56, 3. 11. 21. 59, 18.
 63, 32
 Aeneas 5, 32
 Aethiopes 51, 15
 Afri 50, 11
 Africa 41, 27. 45, 13. 46, 38. 49,
 25. 30. 31. 50, 1. 7. 14. 34. 51,
 8. 22. 24. 52, 23. 26. 53, 1. 54,
 3. 8. 55, 29. 56, 17. 61, 18. 63,
 14. 65, 29. 78, 22. 83, 28. 84, 3
 90, 34. 92, 10. 96, 18. 97, 1. 102, 18
 Africum mare 50, 24
 Albinus v. Postumius
 Allobroges 22, 1. 13. 23. 23, 24. 30.
 24, 4. 26, 8. 18. 24. 33, 3. 118, 24
 Anni forum 126 col. 6, 15
 C. Annii 83, 25
 L. Annii 61, 30
 Q. Annii 11, 5. 27, 5.
 Antiochus 111, 14. 122, 15. 16. 21.
 123, 1
 C. Antonius 14, 1. 37. 15, 25. 30.
 20, 8. 35, 18. 37, 1
 Apion 124 col. 2, 5
 Appius v. Claudius
 L. Appuleius Saturninus 115, 1
 Apulia 16, 4. 17, 8. 9. 22, 34. 24, 22
 Archelaus 123, 1
 Ariobarzanes 123, 17
 Aristonicus 122, 24
 Armenia 123, 19. 124, 7 Armenii
 50, 14. 23
 Arpinum 76, 24
 Arretinus ager 20, 2
 Arsaces 121, 32
 Asia 3, 18. 8, 22. 117, 22. 122, 15.
 25. 33
 Aspar 104, 14. 30. 106, 6
 Athenienses 3, 19. 7, 7. 11. 29, 8
 Aventinus 58, 10
 Aurelia Orestilla 10, 10. 19, 29. 31
 C. Aurelius Cotta 117, 32. 119, 35.
 124 col. 4, 5
 L. Aurelius Cotta 11, 29
 M. Aurelius Cotta 123, 10
 P. Autronius 11, 3. 21. 24, 35. 26, 1
 C. Baebius 59, 34
 Baleares funditores 103, 2
 L. Bellienus 102, 11. 27
 Bestia v. Calpurnius
 Bibulus v. Calpurnius
 Bithynia 122, 26. 33
 Bocchus 51, 20. 76, 6. 81, 19. 85, 3.
 7. 12. 14. 23. 86, 7. 17. 91, 25.
 93, 28. 96, 31. 97, 2. 99, 21. 25. 34.
 100, 13. 21. 101, 9. 21. 102, 3. 12.
 19. 23. 26. 103, 6. 13. 104, 3. 14.
 16. 19. 26. 105, 3. 106, 11. 14. 24
 Bomilear 60, 32. 35. 61, 5. 10. 68,
 13. 70, 15. 75, 17. 79, 29. 80, 6.
 14. 28. 36

- Bruttium 22, 34
 Brutus v. Iunius Bruti 111, 12
- Cabera 123, 16
 Q. Caecilius Metellus Celer 17, 13.
 22, 38. 35, 13
 Q. Caecilius Metellus Creticus 17,
 9. 124 col. 3, 3
 Q. Caecilius Metellus Numidicus 65,
 12. 14. 66, 14. 29. 34. 67, 9. 19. 29.
 33. 68, 3. 29. 69, 14. 15. 70, 8. 38.
 71, 10. 24. 72, 4. 9. 15. 28.
 73, 17. 74, 3. 12. 75, 9. 36. 76,
 14. 77, 1. 15. 29. 78, 5. 16. 79,
 4. 17. 26. 80, 10. 11. 36. 81, 3.
 8. 27. 82, 8. 17. 31. 37. 83, 14.
 23. 31. 85, 19. 86, 19. 90, 35. 91,
 12. 92, 6
 Q. Caecilius Metellus Pius 119, 3
 Caeparius 24, 21. 23. 34. 25, 10.
 32, 27. 34, 22
 Caepio v. Servilius
 Caesar v. Iulius
 L. Calpurnius Bestia *Catilinarius*
 11, 5. 23, 7
 L. Calpurnius Bestia *cos.* 55, 10. 17.
 21. 29. 56, 7. 11. 14. 22. 31. 59,
 20. 60, 19. 25. 63, 33. 83, 20.
 22. 88, 9
 M. Calpurnius Bibulus 140, 1
 C. Calpurnius Piso 26, 7. 10
 Cn. Calpurnius Piso 11, 25. 30.
 12, 1. 7. 13, 35
 Camers 16, 3
 Capito v. Gabinus
 Capitolium 11, 29. 25, 4
 Capsa 91, 35. 92, 36. 93, 5. 96, 30
 Capsenses 92, 8. 93, 23. 26
 Capua 17, 8. 13. 18
 Carbo v. Papirius
 Carthago 7, 31. 50, 30. 51, 6. 64, 7.
 84, 12 *Carthaginenses* 27, 25. 41,
 22. 26. 46, 30. 35. 51, 11. 17.
 84, 2. 3. 20. 23. 27. 85, 16. 122,
 14 *Carthaginense bellum* 46, 20
 L. Cassius Longinus *Catilinarius*
 11, 4. 23, 25. 28. 27, 4
 L. Cassius Longinus *praetor* 59,
 16. 24. 30. 31
 Catabathmos 49, 34. 51, 8
 Catilina v. Sergius
 Cato v. Porcius
 Catulus v. Lutatius
 Sallustius.
- Celer v. Caecilius Metellus
 Cethegus v. Cornelius
 Chalcedon 123, 10
 Cicero v. Tullius
 Cilicia 117, 22
 Cimbricum bellum 36, 37 *Cimbrica*
praeda 112, 34
 Cinna v. Cornelius
 Cirta 52, 10. 15. 28. 53, 2. 9. 54,
 19. 27. 60, 28. 85, 19. 27. 91, 20.
 99, 10. 102, 9
 Ap. Claudius *interrex* 116, 26
 Ap. Claudius Caecus 131, 5
 Ti. Claudius Nero 27, 7
 Concordiae aedes 24, 26. 26, 20
 Corneliorum gens 34, 20 *Cornelii* 25, 2
 C. Cornelius Cethegus 11, 4. 18, 17.
 23, 14. 18. 25. 24, 21. 25, 9.
 26. 26, 29. 32, 25. 34, 22. 35, 7
 P. Cornelius Cethegus 116, 17
 L. Cornelius Cinna 25, 3. 116, 14
 P. Cornelius Lentulus Marcellinus
 124 col. 2, 1
 P. Cornelius Lentulus Spinther 25, 9
 P. Cornelius Lentulus Sura 11, 3.
 18, 17. 21, 32. 23, 4. 25. 29. 24,
 20. 24. 37. 25, 8. 9. 26. 26, 26.
 27, 29. 31, 23. 32, 24. 34, 12. 17.
 35, 7. 32
 P. Cornelius Scipio Africanus 40, 34.
 41, 24. 42, 25. 43, 5. 52, 32
 P. Cornelius Scipio Nasica 55, 9
 L. Cornelius Sisenna 96, 4
 L. Cornelius Sulla 5, 19. 8, 18. 22.
 16, 25. 21, 1. 25, 3. 29, 14. 23.
 93, 35. 96, 4. 18. 97, 35. 98,
 26. 99, 17. 33. 100, 16.
 19. 101, 16. 29. 32. 102, 6.
 10. 14. 20. 103, 16. 26. 31. 104,
 10. 15. 28. 30. 105, 3. 9.
 25. 106, 3. 7. 16. 24. 30. 107,
 7. 111, 3. 112, 10. 28. 113, 4.
 119, 12. 120, 4. 137, 3 *Sullanæ*
coloniae 16, 28 *Sullani milites* 10,
 28 *Sullana victoria* 14, 6. 20, 30.
 132, 35
 P. Cornelius Sulla 11, 21
 P. Cornelius Sulla Ser. f. 11, 4
 Ser. Cornelius Sulla *pater* 11, 5
 Ser. Cornelius Sulla *filius* 11, 4. 24,
 36
 C. Cornelius *eques Romanus* 11,
 7. 16, 17

- Cornelius *scriba* 112, 31
 Q. Cornificius 25, 10
 Cotta v. Aurelius
 Crassus v. Licinius
 Cretenses 122, 31. 123, 5
 Creticus v. Caecilius Metellus
 Crixus 125, col. 4, 16
 Crotoniensis 23, 30
 Curenae v. Cyrene
 Curio v. Scribonius*
 Q. Curius 11, 6. 14, 19. 28. 15, 28.
 16, 21
 Cyrene 51, 9 Curenae 124 col. 2, 4
 Cyrenenses 84, 4. 13. 19
 Cyrus 3, 18
 Cyzicum 123, 11

 Dabar 104, 17. 105, 5. 106, 7
 Damasippus 29, 15. 21. 115, 2
 Cn. Domitius Ahenobarbus 132, 36
 L. Domitius Ahenobarbus 137, 6.
 140, 4
 Drusus v. Livius

 Eburini 126 col. 6, 12
 Etruria 16, 3. 24. 114, 24. 115, 2
 Eumenes 122, 20
 Europa 49, 31. 32

 Q. Fabius Maxumus 40, 34
 Q. Fabius Sanga 22, 27. 29
 Faesulae 15, 3. 16, 2. 17, 9 Faesulanus 36, 35. 37, 25
 M. Favonius 140, 14
 Figulus v. Marcius
 Flaccus v. Fulvius, Valerius
 C. Flaminius 20, 1
 Fufidius 113, 13
 Fulvia 14, 24. 28. 15, 28. 16, 22
 M. Fulvius Flaccus 49, 14. 57, 16. 65, 2
 M. Fulvius Nobilior 11, 6
 Fulvius *senatoris filius* 21, 30
 P. Furius 27, 4

 P. Gabinius Capito 11, 7. 22, 19. 23, 11. 24, 21. 34. 35. 25, 10. 32, 26. 34, 22
 Gaetuli 50, 7. 19. 24. 34. 51, 14. 18. 84, 32. 91, 18. 97, 11. 98, 50. 101, 28

 Galli 24, 9. 37. 32, 5. 33, 17. 107, 9. 125 col. 4, 17 Gallica gens 22, 4. 142, 9 Gallicum bellum 32, 19
 Gallia 22, 5. 34, 33. 35, 17. 33. 36. 107, 16. 118, 25. 119, 3
 Gallia citerior 22, 33. 23, 2
 Gallia ulterior 22, 33 Gallia Transalpina 35, 12
 Gauda 77, 26
 Germani 125 col. 4, 17
 Gracchus v. Sempronius Gracchi 64, 33. 65, 3
 Graeci 33, 17. 84, 23. 87, 35. 140, 9 Graeca facundia 76, 25
 Graecae litterae 15, 13. 89, 10. 96, 8
 Graecia 3, 18. 29, 35. 123, 1
 Gulussa 41, 32. 60, 22

 Hadrumetum 51, 3
 Hamilcar 83, 16
 Hannibal 41, 22. 111, 14. 118, 24
 Heraclea 123, 15
 Hercules 50, 11. 91, 35
 C. Herennius 118, 31
 Hiempsal 41, 32. 43, 24. 44, 10. 17. 26. 30. 37. 45, 4. 10. 48, 29. 49, 4. 50, 3. 53, 26. 55, 15
 Hippo 51, 3
 Hispani 12, 11. 50, 17 Hispani equites 12, 7
 Hispania 42, 22. 43, 32. 50, 11. 26. 51, 13. 117, 19. 118, 24. 119, 7 Hispaniae 11, 31. 115, 3 Hispania citerior 12, 1. 13, 35. 118, 37

 Iacetania 118, 25
 Indigetes 118, 26
 Italia 15, 2. 31, 19. 41, 19. 23. 55, 9. 10. 19. 28. 61, 13. 107, 10. 12. 117, 23. 118, 23. 35. 119, 7. 135, 7 Italici 54, 33. 78, 38 Italici socii 63, 28 Italicum genus 67, 22
 Iugurtha 41, 14. Iugurthini milites 52, 13. 73, 12 Iugurthinum bellum 51, 16. 83, 20
 C. Iulius Caesar 25, 10. 26, 9. 14. 23. 27, 6. 8. 30, 15. 31, 11. 33, 25. 29. 32. 35. 142, 20
 L. Iulius Caesar 10, 34

- C. Iulius 16, 4
 D. Iunius Brutus 22, 17. 18. 120, 6
 M. Iunius Brutus 132, 36
 D. Iunius Silanus 27, 2. 28, 17. 23
 M. Iunius Silanus 65, 13. 34
 Iupiter 104, 2. 120, 28

 Lacedaemonii 3, 18. 29, 8
 Laeca v. Porcius
 Lares 92, 23
 Latinum nomen 63, 10. 28. 64, 32.
 65, 22 Latinae litterae 15, 13.
 96, 8 Latine 99, 26
 Latium 79, 28. 86, 28. 96, 1. 112,
 19
 Lentulus v. Cornelius
 Lepidus v. Aemilius
 Leptis 51, 4. 10. 83, 14 Leptitani
 83, 19. 38
 Libyes 50, 7. 24. 27. 34 Hercules
 Libys 91, 35
 M. Licinius Crassus 11, 14. 12, 2.
 21, 6. 25, 10. 25. 29. 33. 26, 3. 5
 P. Licinius Lucullus 61, 30. 123, 16
 C. Licinius Murena 23, 2
 Ligures 62, 23. 83, 24. 98, 28 Li-
 gus 94, 11. 20. 26. 95, 1. 8. 17
 Limetanus v. Mamilius
 M. Livius Drusus 138, 15. 21
 Longinus v. Cassius
 Eucanus v. Nares
 Lucullus v. Licinius
 Lutatii 111, 13
 Q. Lutatius Catulus 19, 18. 20. 26,
 7. 12. 114, 26. 116, 16. 27.
 120, 5.

 Macedones 122, 13 Macedonicum
 bellum 27, 19
 Macedonia 60, 29. 117, 23
 Mamercus v. Aemilius
 C. Mamilius Limetanus 63, 20
 Mamilia rogatio 63, 34 Mamilia lex
 78, 8
 Mancinus v. Manlius
 A. (*immo* T.) Manlius Torquatus 32,
 19
 A. Manlius 90, 26. 92, 22. 98, 27.
 100, 16. 20. 101, 16
 C. Manlius 15, 3. 16, 2. 13. 24. 31.
 17, 4. 18, 22. 20, 3. 4. 34, 25.
 36, 35. 37, 25 Manliana castra
 18, 16

 Cn. Maenius 107, 10
 L. Manlius Torquatus 11, 29
 T. Manlius Mancinus 81, 14
 Marcellinus v. Lentulus
 C. Marcius Figulus 10, 34
 Q. Marcius Rex 17, 9. 18, 23. 19, 8
 C. Marius 37, 1. 67, 14. 69, 11.
 72, 21. 28. 73, 3. 10. 14. 74, 6.
 37. 76, 16. 37. 77, 9. 14. 34.
 78, 5. 8. 81, 1. 3. 9. 11. 15.
 85, 31. 86, 3. 5. 21. 33. 34.
 37. 90, 24. 33. 36. 91, 9. 15.
 92, 4. 93, 15. 31. 94, 7. 24. 26.
 95, 17. 24. 33. 96, 18. 29. 97,
 4. 24. 31. 98, 10. 23. 99, 5. 24.
 28. 100, 3. 14. 101, 12. 14.
 18. 25. 102, 7. 9. 26. 106, 12.
 107, 8. 15. 115, 1
 Masinissa 41, 24. 29. 34. 43, 18.
 46, 8. 22. 47, 32. 54, 2. 60, 22.
 26. 77, 27. 37. 104, 17
 Massalia 19, 16
 Massiva 60, 21. 30. 33. 61, 2.
 75, 19
 Massugrada 104, 17
 Mastanabal 41, 31. 33. 77, 27
 Mauretania 13, 35. 49, 21. 51, 12.
 76, 6
 Mauri 50, 28. 51, 13. 20. 85, 7. 28.
 97, 11. 98, 15. 99, 19. 34. 102,
 16. 103. 27. 32. 104, 10 Mau-
 rus 96, 35. 103, 16. 104, 19.
 106, 19. 27
 Maxumus v. Fabius
 Medi 50, 14. 23. 28
 C. Memmius 55, 3. 56, 23. 28. 59,
 15. 25. 60, 1
 Mesopotamia 124, 7
 Metellus v. Caecilius
 Micipsa 41, 31. 42, 6. 20. 43, 2.
 13. 44, 15. 25. 45, 38. 46, 32.
 49, 12. 52, 33. 53, 20. 77, 27.
 105, 12
 Q. Minucius Rufus 60, 25. 29
 Mithridates 115, 3. 117, 22. 120,
 36. 121, 32 Mithridaticum bel-
 lum 21, 18
 Muluccha 51, 19. 93, 27. 105, 12
 Mulvius pons 24, 3
 Murena v. Licinius
 Muthul 68, 5

 Nabdalsa 79, 33. 80, 3. 13. 21

- Nares Lucanae 126 col. 6, 13
 Nasica v. Cornelius
 Nero v. Claudius
 Nicomedes 122, 26. 30. 33
 Nobilior v. Fulvius
 Nomades 50, 21
 Nucerinus 13, 36
 Numantia 43, 5. 30. 48, 33. 51, 26. 99, 26 Numantini 42, 28
 Numantinum bellum 42, 19. 43, 14
 Numidae 41, 15. 24. 42, 13. 22. 44, 20. 45, 5. 11. 15. 48, 30. 50, 21. 29. 35. 51, 13. 19. 38. 52, 16. 53, 12. 29. 54, 11. 35. 55, 20. 62, 18. 27. 66, 34. 67, 20. 68, 29. 69, 4. 17. 28. 70, 12. 31. 39. 71, 21. 72, 7. 73, 12. 20. 74, 1. 20. 75, 1. 24. 28. 32. 77, 26. 34. 78, 19. 37. 79, 7. 19. 80, 16. 81, 27. 82, 2. 16. 24. 83, 34. 85, 7. 92, 11. 16. 93, 2. 9. 18. 22. 94, 21. 95, 18. 21 Numida 60, 21. 34. 99, 25. 103, 19. 104, 14 Numidica scuta 95, 7
 Numidia 43, 3. 45, 18. 23. 46, 1. 48, 26. 49, 21. 50, 31. 51, 14. 52, 5. 53, 36. 55, 9. 10. 30. 56, 15. 59, 20. 60, 8. 29. 61, 10. 62, 34. 63, 15. 65, 14. 24. 27. 67, 5. 68, 3. 71, 28. 75, 14. 76, 14. 78, 1. 83, 37. 85, 30. 86, 22. 90, 8. 96, 32. 35. 101, 11. 104, 27. 105, 32. 106, 4. 107, 1. 4. 13
 Nysa 122, 27
 Oceanus 49, 33. 50, 15. 123, 30
 Cn. Octavius Ruso 102, 17
 L. Octavius 124 col. 3, 9
 L. Opimius 49, 13
 Orestilla v. Aurelia
 Paeligna cohors 103, 3
 Cn. Papirius Carbo 132, 36
 Parium 123, 14
 Paulus v. Aemilius
 Persae 50, 14. 15. 28
 Perses rex 27, 20. 85, 17. 122, 17
 Persis 124, 2
 M. Petreius 37, 2. 12. 21
 Philaeni 84, 14. 26. 28 Philaenon
 arae 51, 10
 Philippus 111, 14. 122, 13. 16. 18
 Phoenices 51, 1
 Piceus ager 16, 4. 17, 13. 22, 34. 35, 13 Picens 112, 31 Picentini 126 col. 6, 12
 Piso v. Calpurnius
 Pistoriensis ager 35, 11
 Plautia lex 17, 32
 Poeni 84, 22 Punica bella 27, 24
 Punicum bellum 64, 29 secundum 41, 22 Punica fides 104, 26
 Punici libri 50, 3 Punica oppida 51, 16 Punicae urbes 51, 12
 Cn. Pompeius 10, 30. 11, 15. 12, 3. 6. 10. 21, 6. 17. 121, 12. 17. 132, 18. 34. 136, 22
 Q. Pompeius Rufus 17, 12
 C. Pomptinus 24, 3. 12
 Porcia lex 28, 31. 30, 4
 M. Porcius Cato 30, 16. 33, 9. 25. 30. 32. 34, 3. 9. 137, 6. 140, 7
 M. Porcius Laeca 11, 5. 16, 11
 A. Postumius Albinus 61, 28. 33. 62, 12. 18. 30. 63, 5. 65, 12. 66, 3
 Sp. Postumius Albinus 60, 24. 61, 3. 17. 25. 28. 63, 7. 65, 29. 66, 3. 72, 12. 83, 22. 88, 9
 L. Postumius 140, 13
 Ptolemaeus 122, 32. 123, 5
 Punicus v. Poeni
 Pyrenaeus 118, 25
 Pyrrhus 111, 14
 L. Quintius 120, 8
 Quirites 56, 33. 57, 11. 29. 59, 9. 87, 3. 12. 16. 23. 34. 88, 2. 24. 89, 29. 90, 8. 22. 111, 1. 112, 7. 15. 113, 34. 116, 32. 117, 13. 118, 1. 119, 11. 120, 3. 26. 30. 121, 20
 Regium 55, 28
 Rex v. Marcius
 Rhodii 27, 20. 22. 139, 16
 Roma 5, 31. 16, 5. 17, 19. 18, 8. 19, 10. 20, 4. 29. 21, 32. 22, 19. 23, 3. 25, 2. 31, 16. 33, 23. 35, 2. 7. 36, 12. 43, 4. 45, 22. 27. 30. 49, 16. 51, 27. 52, 21. 27. 38. 53, 12. 54, 15. 37. 55, 13. 56, 15. 18. 28. 59, 19. 31. 60, 7. 21. 61, 5. 14. 29. 63, 3. 20.

- 64, 5. 66, 30. 72, 9. 75, 18.
76, 14. 78, 4. 81, 3. 83, 20. 85,
3. 90. 91, 13. 96, 1. 101, 13.
25. 102, 13. 17. 20. 104, 27. 107,
14. 132, 16. 134, 5
Romani 6, 7. 26, 19. 33, 17. 42,
25. 36. 43, 31. 62, 18. 68, 17.
23. 69, 23. 70, 9. 25. 36. 71,
32. 72, 5. 73, 6. 21. 75, 25. 78,
13. 80, 3. 81, 18. 30. 83, 6.
84, 33. 85, 1. 13. 21. 91,
11. 95, 21. 23. 25. 30. 97, 1. 7.
20. 98, 8. 99, 23. 32. 101,
27. 32. 104, 20. 28. 105,
30. 106, 2. 13. 107, 11. 113,
2. 122, 3. 11. 123, 19. 29.
124, 3 Romanus dux 85, 21. 123,
10 Romani equites 64, 32. 77,
31. 33. 78, 3 Romanus impera-
tor 72, 32. 37 Romanum impe-
rium 7, 32 Romani milites 78, 30
Romanus mos 16, 36 Romanum
nomen 32, 5. 41, 23. 73, 35 Ro-
mana plebes 18, 6. 31. 132, 38.
136, 16. 27 Romanus popu-
lus 7, 13. 8, 26. 20, 10. 27,
21. 33, 11. 38, 6. 41, 14.
28. 42, 20. 43, 8. 16. 45, 24.
46, 3. 9. 13. 19. 26. 28. 47, 33.
48, 24. 51, 17. 21. 37. 52, 24.
36. 53, 19. 54, 29. 55, 4.
58, 24. 59, 27. 60, 10. 66, 33.
77, 8. 32. 86, 7. 91, 25. 100,
15. 25. 101, 1. 7. 102, 22.
104, 22. 105, 19. 27. 112, 17.
113, 27. 114, 28. 118, 14. 137,
17. 142, 9 Romanus senatus 64,
7 Romana urbs 133, 20
Romulus 111, 16
Rufus v. Minucius, Pompeius
Ruso v. Octavius
P. Rutilius Rufus 69, 6. 70, 16.
20. 25. 90, 35
L. Saenius 17, 3
Samnites 29, 31
Samothracae dei 122, 18
Sanga v. Fabius
Saturninus v. Appuleius
Scaurus v. Aemilius
Scipio v. Cornelius
Scirtus 113, 12
C. Scribonius Curio 120, 7
Seleucia 124, 1
Sempronia 15, 11. 22, 18
Ti. Sempronius Gracchus 57, 14. 64,
28. 34
C. Sempronius Gracchus 49, 14.
57, 15. 64, 28. 139, 20 Sem-
pronia lex 55, 8
Septimius 16, 3
L. Sergius Catilina 5, 11
Q. Sertorius 117, 21. 118, 26. 119,
1. 120, 36
Q. Servilius Caepio 107, 10
Sextius 56, 5
Sibyllini libri 25, 2
Siccenses 73, 7. 11
Sicilia 55, 28. 29
L. Sicinius 119, 36
Sidonii 83, 25 Sidonicus 83, 35
Silanus v. Iunius, Turpilius
Sisenna v. Cornelius
P. Sittius 13, 36
Spartacus 125 col. 4, 20. col. 7, 17
Spinther v. Cornelius Lentulus
L. Statilius 11, 7. 23, 11. 25. 24,
21. 25, 10. 32, 26. 34, 22
Sueto 118, 31
Sulla, Sullanus v. Cornelius
P. Sulpicius Rufus 115, 1
Sura v. Cornelius Lentulus
Suthul 62, 2. 12
Syphax 41, 27. 46, 30
Syrtes 51, 10. 83, 27. 33
Tanais 92, 26
L. Tarquinius 25, 20. 29. 35. 26, 3
Tarula 113, 12
Cn. Terentius 25, 11
Terracinensis 24, 21
Thala 82, 5. 20. 28. 83, 14. 84,
30. 92, 6. 8
Theraei 51, 9
Thirmida 44, 38
C. Thoranius 125 col. 1, 16
Thracae 62, 24
Tigranes 122, 6. 123, 8. 21. 26
Tisidium 76, 8
Torquatus v. Manlius
Transpadanus 26, 11 cf. Gallia
Troiani 5, 32
Tullianum 34, 14
M. Tullius Cicero 14, 16. 32.
36. 15, 26. 16, 15. 20. 22. 29.
17, 34. 18, 7. 20, 8. 22, 29.

- 23, 8. 14. 24. 24, 2. 25, 15. 35.
26, 3. 6. 8. 29, 23
- Tullus v. Volcatius
Toria 118, 31
- T. Turpilius Silanus 78, 24. 26. 38.
79, 24
- Tusci 29, 32
- Vaga 56, 6. 67, 20. 79, 4. 11 Va-
genses 78, 15. 79, 16. 23
- Valentia 118, 32
- L. Valerius Flaccus 24, 2. 28
- L. Vargunteius 11, 5. 16, 18. 24, 36
- P. Varinius Glaber 125 col. 1, 6. col.
2, 17. col. 3, 3. col. 4, 5. 126 col.
6, 8
- Vesta 10, 9
- Vettius 112, 30
- P. Umbrenus 22, 1. 5. 14. 27, 5
- L. Volcatius Tullus 11, 21
- T. Volturcius 23, 29. 32. 24, 8. 10.
28. 25, 24. 26, 18. 25. 33, 2
- Volux 99, 22. 103, 5. 29. 104, 1
- Utica 54, 12. 76, 16. 77, 20. 90,
34. 102, 11
- Zama 72, 34. 73, 14. 29. 74, 25.
75, 11

Berolini apud Weidmannos (I. Reimer)

typis Caroli Schultze

Verlag der Weidmannschen Buchhandlung in Berlin.

Von der Reihe von Handbüchern, die den Zweck haben, das lebendigere Verständniss des classischen Alterthums auch in weitere Kreise zu bringen, sind bisher erschienen:

Römische Geschichte von Theodor Mommsen. 4. Aufl.
Erster Band. 2 Thlr. 5 Sgr. Zweiter Band.
1 Thlr. 5 Sgr. Dritter Band. 1 Thlr. 15 Sgr.

Griechische Geschichte von Ernst Curtius. Erster
Band. 2. Abdruck. 1 Thlr. 6 Sgr. Zweiter Band.
2. Aufl. 1 Thlr. 20 Sgr.

Römische Mythologie von Ludwig Preller. 2. Aufl.
1 Thlr. 25 Sgr.

Griechische Mythologie von Ludwig Preller. 2. Aufl.
Erster Band. 1 Thlr. 14 Sgr. Zweiter Band.
1 Thlr. 6 Sgr.

Römische Alterthümer von L. Lange. Erster Band.
2. Aufl. 1 Thlr. 20 Sgr. Zweiter Band. 1 Thlr.
10 Sgr.

Griechische Alterthümer von G. F. Schoemann. 2. Aufl.
Erster Band. 1 Thlr. 6 Sgr. Zweiter Band. 1 Thlr.
6 Sgr.

Griechische und römische Metrologie von Friedr.
Hultsch. 24 Sgr.

DAS LEBEN DER GRIECHEN UND RÖMER.

NACH
ANTIKEN BILDWERKEN DARGESTELLT

VON
ERNST GUHL UND WILHELM KONER.

HANDBUCH

DER
BAULICHEN, GOTTESDIENSTLICHEN, KRIEGS- UND PRIVAT-
ALTERTHÜMER DER GRIECHEN UND RÖMER.

ZWEITE VERMEHRTE UND VERBESSERTE AUFLAGE.

MIT 535 IN DEN TEXT EINGEDRUCKTEN HOLZSCHNITTEN.

gr. 8. geheftet. Preis 4 Thlr.

Ferner erschienen in demselben Verlage:

Dr. Friedr. Ellendt's
Lateinische Grammatik

für
die unteren und mittleren Classen
der
höheren Unterrichtsanstalten.

Bearbeitet von
Dr. Moritz Seyffert,
Prof. am Joachimsthalschen Gymnasium.
Sechste vermehrte und verbesserte Auflage.
8°. Preis 15 Sgr.

Lateinisches Uebungsbuch

für
die unteren Classen
der höheren Unterrichtsanstalten.
von

Dr. Ad. Schröer.
8°. broch. 15 Sgr.

Lateinische Formenlehre

für
die unteren Classen
der höheren Unterrichtsanstalten
von

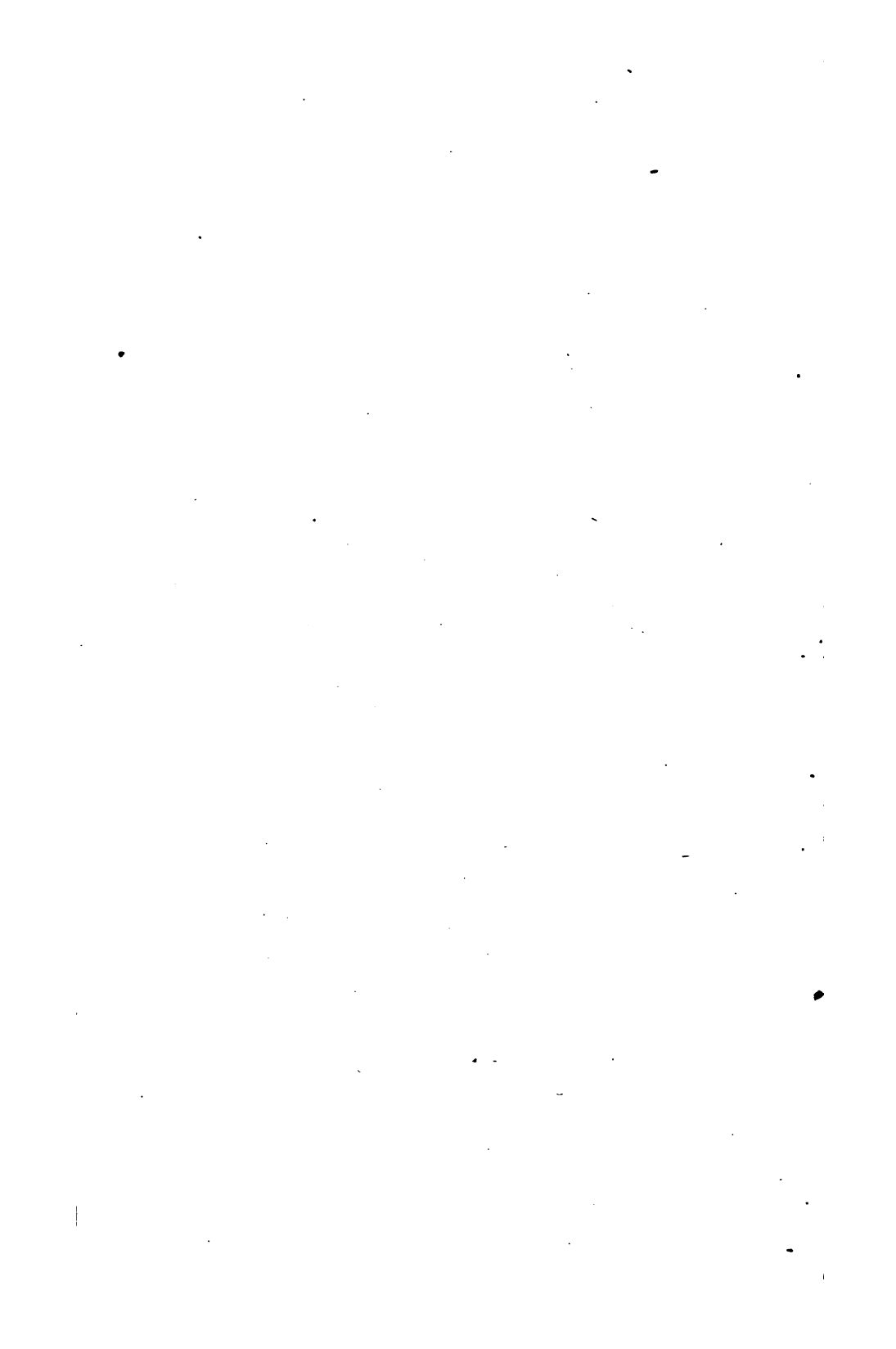
Dr. Ad. Schröer.
8°. broch. 5 Sgr.

Grammatik und Glossar

zu
der Nibelunge Nôt,
für den Schulgebrauch zusammengestellt

von
Dr. E. Martin.
Zweite Auflage.
gr. 8°. broch. 5 Sgr.

JAN 25 1881

APR 6 1886

MAY 6 1886

JUN 13 1887

APR 16 1888

APR 2 1892

SEP 17 1900

~~DEC 17 '51 H~~

